Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi
https://canakkale.dergi.comu.edu.tr/

Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı Dönemi Çanakkale Camileri ve Müştemilatı**

Ottoman Period Mosques and Their Outbuildings in Çanakkale in the Light of Archival Documents

Erkan ÖVÜÇ[1*]
[1] *MEB, Öğretmen, Dr.*

MAKALE BİLGİSİ
Araştırma Makalesi / Derleme Makale vb.
Geliş Tarihi: 08.12.2025
Kabul Tarihi: 28.04.2026

Anahtar Kelimeler:
Çanakkale, Osmanlı Dönemi, cami, mektep, hazire

ÖZ

İlk kez Türkler tarafından bir garnizon şehri olarak kurulan Çanakkale, başlangıçta Kale-i Sultaniye'nin (1462) etrafında kale ve çevresinde görev yapan personelin iskânıyla oluşmuş küçük bir yerleşim yeri olarak karşımıza çıkar. Zamanla Rum, Ermeni ve Yahudi topluluklarının da nüfusa katılmasıyla birlikte kent merkezinde, şehir sakinlerinin dinî ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla cami, kilise ve havralar inşa edilmiştir. Bu çalışma, özellikle şehrin Müslüman nüfusunun ibadet mekânları olan Osmanlı dönemi camilerine odaklanmaktadır. Şayet cami bir külliye halinde ise mektep, medrese, hazire gibi diğer unsurları da ilgili başlık altında incelenmiştir.

Söz konusu dönemi bütüncül biçimde ele alan arşiv merkezli bir araştırmanın bulunmayışı, makalenin ilk çıkış noktasını oluşturmuştur. Arşivlerde yaptığımız incelemelerde günümüze ulaşmamış dokuz mescit ya da caminin varlığına rastlamamız, araştırmanın yeni ve bakir bir alanı ortaya koyduğunu göstermektedir. Makalenin ikinci bölümü olan "Günümüze Ulaşmayan Camiler" kısmı, bu açıdan alandaki ilk çalışma özelliğini taşımaktadır.

Çalışma iki ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, günümüze ulaşan toplam yedi mescit ve cami tanıtılmaktadır. İkinci bölümde ise görsel malzeme ve 1932 şehir planı aracılığıyla konumu tespit edilebilen beş; varlığı yalnızca arşiv belgeleriyle doğrulanabilen dört mescit/cami ele alınmıştır.

[*] **Sorumlu yazar.**

[*] erkanovuc@yahoo.com/ ORCID: 0000-0001-5003-9518

[**] Makalenin "Günümüze Ulaşmayan Camiler" bölümü daha evvel Çanakkale İli Vakıf Eserleri, Cami ve Cami Hazireleri Sempozyumu'nda (12-13 Haziran 2023) tebliğ olarak sunulmuştur. Sempozyum tebliğleri henüz neşredilmemiştir.
Arşiv belgelerinin bir kısmının temininde desteklerini gördüğüm sevgili dostum Sonar Kocaoğlu'na, belgelerin okunmasında verimli istişarelerde bulunduğumuz kıymetli Metin Ersöz Bey'e, sürecin başından itibaren istişarelerde bulunduğum Prof. Dr. Aşkın Koyuncu Hocam'a, mezar taşı kitabelerinde yardımı dokunan Prof. Dr. Gülgün Erişen Hocam'a, Çanakkale'ye dair en geniş görsel arşive sahip, benimle tüm bildiklerini cömertçe paylaşan Çanakkale sevdalısı Ahmet Kolkoparan Bey'e müteşekkirim.

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi
https://canakkale.dergi.comu.edu.tr/

Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı Dönemi Çanakkale Camileri ve Müştemilatı**

Ottoman Period Mosques and Their Outbuildings in Çanakkale in the Light of Archival Documents

Erkan ÖVÜÇ[1*]

[1] *MEB, Öğretmen, Dr.*

ARTICLE INFO

Research Article /

Review Article etc.

Recieved: 08.12.2025

Accepted: 28.04.2026

Keywords:

Çanakkale, Ottoman Period, mosque, school (mektep), burial ground (hazire)

ABSTRACT

Founded for the first time by the Turks as a garrison town, Çanakkale initially emerged as a small settlement inhabited by the personnel stationed at the fortress of Kale-i Sultaniye (1462) and its surroundings. Over time, as Greek, Armenian, and Jewish communities joined the population, various places of worship—mosques, churches, and synagogues—were constructed to meet the religious needs of the city's inhabitants. This study focuses on Ottoman-era mosques, which served as the primary places of worship for the city's Muslim population. In cases where the mosque is part of a complex, other constituent elements such as the school madrasa, and burial ground are also examined under the respective headings

The absence of any archive-based research covering this period constitutes the initial motivation for the present study. During our archival investigations, we encountered references to nine mosques or mescids that have not survived to the present day, revealing that we were dealing with a new and unexplored field. The section of the article devoted to the mosques that no longer exist thus represents the first study of its kind in the field.

Our work is divided into two main sections. Under the heading "Mosques Surviving to the Present Day," seven mosques/mescids are introduced. In the section titled "Mosques Not Surviving to the Present Day," five structures whose locations could be identified through visual materials and the 1932 city plan, as well as four mosques/mescids whose existence can be verified solely through archival documents, are examined.

GİRİŞ

Türklerin Çanakkale'deki varlıkları her ne kadar 14. yüzyıla kadar gidiyorsa da yerleşimin Fatih Sultan Mehmet'in (hd. 1451-1481) 1462 yılında inşa ettirdiği Kale-i Sultaniye ile başladığı açıktır. Bu ilk inşa faaliyetlerinin biri kale içinde Ebu'l-Feth diğeri kale surları dışında Fatih/Cami-i Kebir adlı iki cami ve bugüne gelmeyen bir de hamamı ihtiva ettiği kaynaklarda ifade edilmektedir[1].

Bir garnizon kenti olan Çanakkale, ilkin kalenin muhafaza ve bakımı için yerleştirilen Müslüman nüfus (*haymanalar*) ile kurulacak, sonraki asırlarda artan ticari hayata paralel Rum, Yahudi ve Ermenilerden oluşan gayrimüslim (*zımmî*) nüfusun iskânı ile bir liman kenti haline gelecektir.

Çanakkale›ye dair elimizdeki ilk nüfus verileri 1516 yılına aittir. Nüfus Fatih döneminde 48 hane iken 1516'da 62 hane (*evli*) 35 mücerrede (*bekâra*) ulaşmıştır[2].

1530 tarihli *166 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri*'ne göre Çanakkale bugünkü adı Umurbey olan Çatalbergos'a bağlıdır. Çatalbergos'un merkez nüfusu 129 hane, 144 bekârdan müteşekkil iken Çanakkale yöresi toplamda 12.016 hane, 4.037 bekardır (s. 227). Yukarıdaki hesaba göre Kale-i Sultaniye'nin nüfusu her hane 5 kişi hesabından yaklaşık 345'tir. Bu Kale-i Sultaniye'nin pek de kalabalık bir yer olmadığına işaret etmektedir[3].

Kale-i Sultaniye'deki bu nüfus 1462'den sonra inşa edilen kalenin muhafazasından sorumlu nüfus olmalıdır. Sayının azlığı da bununla açıklanabilir. Şemseddin Samî'nin, zamanla, kalenin etrafında, zabıtan ailelerine mahsus ev ve dükkânlar yapılmış ve bir şehir oluşmaya başlamıştır, dediği de bu buna işaret etmektedir[4].

Çanakkale, 1533'e kadar Anadolu Eyaleti dâhilinde Biga Sancağı'na bağlıydı. Ege ve Kuzey Afrika'daki fetihlerin akabinde 1533 yılında Barbaros Hayreddin Paşa'nın donanma komutanlığına getirilmesi ile bölgenin yönetiminde kolaylık olması için Gelibolu merkezli Cezayir Bahr-i Sefid Vilayeti tesis edilmişti[5]. Vilayetin "Kaptanpaşa" adıyla da anılması bu sebeptendir. Bu durum 1848-1867 yılları arasında yeniden tesis edilen idari yapılanma sürecinde Hüdavendigar Eyaleti içerisinde Biga Livası'na bağlı bir kaza merkezi olarak değişecektir.

Aşkın Koyuncu, Sadrazam Öküz Mehmet Paşa'nın (Kara Mehmet Paşa, hd. 1614-1616 ve 1619) Çanakkale'de yaptırdığı 3'ü kale içinde 3'ü de kale dışında yer alan çeşmelerinin bakımı için Rum, Ermeni ve Yahudi milletinden toplam 158 erkek neferi görevlendirmesinden hareketle 17. yüzyıl başlarında Çanakkale'de yaklaşık 500 gayrimüslimin yaşadığını tahmin etmektedir[6].

Kente Nisan 1659'da gelen Evliya Çelebi'nin (d. 1610) Çanakkale tarifi tafsilat içermez. Çanakkale düz bir alanda, geniş, temiz ve düz caddeli, üstü kiremit örtülü, birer ikişer katlı (*tahtani ve fevkani*) geniş 2.000 haneli bir yerdir: *Evsafı varoşı Anadolu: Kal'anın canibi garbına ve şimaline meyyal karibce bir düz vasi' sahrâda bağlı ve bağçeli gayet ma'mur kiremit örtülü tahtani ve fevkani iki bin aded evlerdir kim birbirlerinden vasi'dir. Yolları zik değildir. Pak şahrahları var*[7].

Her hanede ortalama 5 kişi varsa 10 bin nüfusa ulaşmış demektir. Bu rakam o dönem için yüksektir. Evliya Çelebi'nin her nedense şehrin gayrimüslim ahalisi hakkında bilgi vermediğini belirtmek gerekir.

Çanakkale'deki cami varlığına dair tespit edebildiğimiz ilk bilgiler de Evliya Çelebi'dedir. Onun gözlemi ile 17. yüzyıl ortalarında[8] Çanakkale'de camiler şunlardır:

---

[1] Metin Tuncel, "Çanakkale", *İslam Ansiklopedisi,* Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1978, 3/338; Metin Tuncel, "Çanakkale", *DİA,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, 8/198.

[2] Aşkın Koyuncu "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi*, 12/16 (Ocak 2014), 56.

[3] *166 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530), Hüdavendigar, Biga, Karesi, Saruhan, Aydın, Menteşe, Teke ve Alaiye Livaları,* Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dairesi Yayınları, Ankara 1995, 246.

[4] Şemseddin Samî, *Kamusu'l-A'lâm, Tarih ve Coğrafya Lügati,* İstanbul 1314, 5/3685.

[5] H. Mahmut Şakiroğlu, "Cezâyir-i Bahr-i Sefîd", *DİA,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, 7/500.

[6] Koyuncu, "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği", 56-7.

[7] *Evliya Çelebi Seyahatnamesi,* (haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, 5/162.

[8] Çelebi'nin Çanakkale gezisi Recep 1069/Nisan 1659'dan aynı yılın 8 Safer/25 Ekim'ine kadar yaklaşık 7 ay sürmüştür. Şenol Çelik, "Evliya Çelebi'nin, Sultan IV. Mehmed İle Birlikte Katıldığı Bursa ve Çanakkale Boğazı Gezisi", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15/28 (2012), 139-197.

> "Cümleden mükemmel cami'i Ebu'l-feth Sultan Mehemmed kurşunlu cami'i selatindir. Çarsuyı bazar içinde olmak ile cemaati kesireye malik ruhaniyyetli camidir ve yine çarsu içinde *Yeni Cami'nin* kapusu üzre tarihi budur:
>
> *Secdegahı müslimin {mü'minin} oldu tamam sene 1055.*
>
> Ve yine *çarsu içinde Rüstem Paşa Camii müferrih bina* cami'i ra'nadır. Bunlardan ma'ada mesacidlerdir ve *cümle üç aded tekyei dervîşanı abdalan ve cümle yedi aded mektebi sübyandır*"[9].

Çelebi, toplam cami sayısını vermiyor. Sadece Fatih Camii, 1055/1645 tarihli Yeni Cami ve hakkında hiç bilginin bulunmadığı Rüstem Paşa Camisi'ni zikrediyor. Diğerlerinin ise mescit, yani cuma namazı kılınmayan, küçük ebatlı mabet olduğuna işaret etmekle yetiniyor.

Ancak, Fatih Camii için çatısının kurşun kaplı olduğunu söylemiştir. Halbuki cami bu dönemde de kiremit kaplıdır (*kiremit puşideli*). Yeni Cami adında bugüne gelmeyen bir cami var. Tarihi de eldeki verilerle çelişmiyor. Bu o cami olmalıdır. Rüstem Paşa Camii'ne dair kaynaklarda ne bir iz ne de bir işaret var. Çelebi'nin gözleminde geçen tekke ve sübyan mektepleri sonraki hiçbir kaynak tarafından desteklenmiyor.

Çanakkale'nin nüfusa dair en net verilerin yer aldığı 1840 tarihli *Temettuat Defteri*'nde[10] yer alan hane sayıları şu şekildedir: Müslümanlara ait Cami-i Kebir'de 330, Yalı'da 144, Arslanca'da 96 ve Çınarlık'ta 61; Rum mahallesinde 307, Ermeni mahallesinde 176 ve Yahudi mahallesinde ise 118 olmak üzere toplam 1.232 hane vardır. Bu sayıların da gösterdiği gibi en kalabalık nüfus Müslümanlarındır (631/1232).

İlgili Yayınlar

Çanakkale'de Osmanlı dönemi camilerine dair akademik çalışmaların hem sayı hem de nitelik anlamında yeterli olmadığını söylemek mümkündür. Tespit edilen üç akademik çalışma da mabetlerin daha çok mimari özelliklerine odaklanmıştır.

Yavuz Polat tarafından hazırlanan "Çanakkale ve İlçelerindeki Osmanlı Dönemi Cami Mimarisi" isimli yüksek lisans tezi (2002) camilerin daha çok sanat tarihi açısından değerlendirmeye tabi tutulduğu bir çalışmadır[11].

Nülüfer Kıncal'ın yine camilerin mimari özelliklerine odaklanan "Çanakkale İlindeki Osmanlı Dönemi Camilerinin Restorasyon Öncesi ve Restorasyon Sonrası Özelliklerinin İncelenmesi" başlıklı yüksek lisans tezi, her ne kadar başlığında bir sınırlama taşımıyorsa da içeriği itibariyle mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğünde olan, çalışmanın hazırlandığı 2020 yılında restorasyonu tamamlanmış 16, planları onaylanmayıp henüz restorasyonu başlamayan 7 olmak üzere toplam 23 camiyi incelemiştir[12]. Bunlar arasında çalışmamız kapsamına giren tek eser Fatih Camii'dir (76-95).

Mesut Dündar'ın "Çanakkale'de Geç Osmanlı Dönemi Camileri" başlıklı makalesi, tamamı şimdiki şekillerini 19. yüzyılın ikinci yarısından almış, merkezdeki Yalı, Kurşunlu, Kayserili Ahmet Paşa, Tıflı camileri ile Abdülaziz/Kale mescitlerini daha çok mimari ve süsleme taraflarını betimlemiştir.

1. BÖLÜM: GÜNÜMÜZE ULAŞAN CAMİLER

1.1. Çimenlik Kalesi Mescitleri: Fatih Kale Mescidi ve Sultan Abdülaziz Mescidi

Fatih Kale Mescidi, Çimenlik Kalesi içinde kale vazifelilerinin ibadet ihtiyacına dönük, kale ile birlikte 1462 yılında. Mescit ile alakalı arşiv belgesi yok denecek kadar azdır. B askerî bir yapının içinde bulunmasından ötürü olmalıdır. İhtiyaçları ve kadrosu kale ile birlikte düşünülmüş, müstakil olarak değerlendirilmemiş olmalıdır. Mesela 12 Aralık 1908'de (18 Zilkade 1326) beratsız ve ücretsiz (*bila bedel*) hitabet vazifesi Mustafa Efendi'nin vefatı (*mahlulü*) ile Hafız Ahmet Efendi'ye tevcih edilmiştir[13].

Mescit kalenin kuzey duvarına, kaleye giriş burcuna bitişik inşa edilmiş iki katlı bir yapıdır. Altında birer pencereli ve giriş kapılı iki bölme yer alır. Yığma taştan mamul mescide, on sekiz basamaklı merdivenle ulaşılır. Mescidin yönü kıble istikametinde değil, daha çok doğuya dönüktür.

---

[9] *Evliya Çelebi Seyahatnamesi,* 162.

[10] *BOA*, Maliye Varidat Muhasebesi Temettuat Defterleri (ML. VRD. TMT), Nr. 5124'den aktaran Şerif Korkmaz, "Tanzimat Sonrası Çanakkale'nin İdarî ve Nüfus Yapısı", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı* 3/3 (Nisan 2005) 59.

[11] Yavuz Polat, *Çanakkale ve İlçelerindeki Osmanlı Dönemi Cami Mimarisi,* Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2002, 350 sayfa.

[12] Nülüfer Kıncal, *Çanakkale İlindeki Osmanlı Dönemi Camilerinin Restorasyon Öncesi ve Restorasyon Sonrası Özelliklerinin İncelenmesi*, Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Sanat Kuramı ve Eleştiri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2020), 572 sayfa.

[13] *VGMA*, Defter/Sıra Nr: 144/1329.

Mescidin giriş burcunun üzerine inşa edilmiş minaresi bodur olup Çanakkale işgali sırasında (1915) mescit ile birlikte tahrip edilmiş, şerefesinin üstü yıkılmıştı. 2015 yılında kale ile birlikte restore edilen mescit günümüzde müze ziyaretçilerinin kullanımına açıktır[14].

Sultan Abdülaziz Mescidi kalenin güney tarafında yer alır. Mescit, kalenin Sultan Abdülaziz (hd. 1861 – 1876) dönemindeki ihyası sırasında (Hicri 1280-1292, miladi 1863-1875) inşa edilmiştir[15]. Mescit, dörtgen planlı kırma çatılıdır. Bodrum üzerine yükseltilmiştir. Sekiz basamaklı merdiven ile ulaşılan mescidin cümle kapısı üzerinde Sultan Abdülaziz'e ait mermer işlemeli tuğra yer alır.

1.2. Fatih Camisi

1.2.1. Cami

Cami, şehrin kale haricindeki sakinlerinin ibadet ihtiyacına cevap vermek için kale ile birlikte 1462 yılında inşa edilmiştir[16]. Caminin ilk şekli hakkında ayrıntılı bilgimiz bulunmamaktadır. Caminin bu ilk döneminden bahseden bir belge ya da kitabeye de henüz tesadüf edilmemiştir. Cami bu ilk döneminde muhtemelen çok da kalabalık olmayan Müslüman nüfusa yetecek, kale içindekine benzer bir ebatta, yarı kargir (*nim-kargir*) denilen bir yapıda, yani taş üzeri ahşap kırma çatılı idi. İki asra yakın şehrin kale dışındaki tek cami budur.

Arşivde cami ile alakalı bulduğumuz en eski belge tahmini Şubat 1676 (17 Zilkade 1086) tarihli hatt-ı hümâyundur. Belge, bir süredir boş (*münhal*) olan caminin hitabet vazifesine İsmail Halife'nin tayini hakkındadır[17]. Bu ilk döneme dair tahmini Eylül 1756 tarihli bir diğer hatt-ı hümâyunda camide hatiplik vazifesinin gönül rızası ile (*hüsn-i rızasıyla*) bir Hüseyin'den bir başka bir Hüseyin'e naklinden bahsedilmektedir[18]. Belgenin ilgi çekici kısmı Çanakkale'den "Sultaniye Kalesi" diye bahsetmesidir.

İstanbul başta olmak üzere bölgedeki Fatih dönemi eserlerinin büyük oranda yıkılmasına neden olan 1766 Büyük Marmara Depremi, Çanakkale'de Fatih Camisi'ne de zarar vermiştir. Kiremit örtülü (*kiremit puşideli*) cami Gelibolu Baruthane Nazırı olan Abdülkerim Bey marifetiyle 1.054 kuruşa tamir edilmiştir (28 Cemaziyelevvel 1181 22 Ekim 1767)[19].

Caminin sonraki ihyası öncekinden farklı olarak daha kapsamlı bir inşayı içerir. Sultan Abdülaziz'in (hd. 1861-1876) saltanatı döneminde 1862 (1279) yılında gerçekleşecek bu yeniden inşa Çimenlik Kalesi'nin deniz tarafı surlarının bir tabyaya dönüştürüldüğü döneme denk gelir[20]. Bu da Fatih Camisi'nin Çimenlik Kalesi'nden ayrı düşünülemeyeceğinin bir göstergesidir.

Bugün batı duvarının ortasındaki kapısı üzerinde yer alan, tahrip olmuş (ya da tahrip edilmiş) kitabe, ihyanın Hakkı Paşa marifetiyle yapıldığından bahseder. Hakkı Paşa, Maliye'den yetişip Biga muhasebecisi olmuş, Ekim 1862'de (Rebiülahir 1279) Mîrimîran (Beylerbeyi) rütbesiyle mutasarrıflığa terfi etmiştir. İhya da bu döneme denk gelmektedir. Mehmet Süreyya'nın Şevval 1282›de (Şubat-Mart 1866) Çanakkale'de vefat ettiğini kaydettiği Hakkı Paşa'nın kabrine henüz tesadüf edilememiştir[21]. Kitabenin okunabilen kısmı şöyledir[22]:

Padişah-ı mülk Abdülaziz'in serteser	Böyle hoş-*âsâr* tamir oldu.. billah..
Cedd-i pâk-i Fatih cennet-makar bu mabedi	Yapturub tamirin eylemiş idi cehd-i medîd
Nakdi vakfından anın tecdidini arz eyley*üb*	*Hakkı Paşa kıldı* imârı için sa'y-i mezid
Cennet-*âsâ* bu makamın emredüb tamîrini	… eda etdi ol şâh-ı vahîd
…islam *Ağa* meşgul olan	Afv-i gufrân-ı Hudâdan etmesin kat'-ı *ümîd*
Padişah-ı âlemin … ihyasının	*Ömrünü eder* .... mecid
Söyledim ehli salâte *Feyziyâ* târîh-i tâm	"Şâh-ı Bu'l-feth'in dil-*ârâ* mescid-i cedîd" 1279

[14] Çimenlik Kalesi ve Deniz Müzesi Açıldı, https://www.canakkalebarosu.org.tr/Detay/cimenlik-kalesi-ve-deniz-muzesi-acildi-40809, (27.04.2026).

[15] Dündar, "Çanakkale'de Geç Dönem Osmanlı Camileri", 67.

[16] Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi,* Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Yayınları İstanbul 1953, 3/169.

[17] *BOA,* C. EV. Nr. 211/10549.

[18] *BOA,* AE. SOSM. III. Nr. 13/817.

[19] *BOA,* C.EV. Nr. 487/24639.

[20] Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi,* 3/169.

[21] Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî,* (haz. Nuri Akbayar, eski yazıdan aktaran: Seyit Ali Kahraman), Tarih Vakfı Yurt Yayınları – Kültür Bakanlığı, İstanbul 1996, 2/563. Cami yakınındaki hazirede paşanın divitdarı Ahmet Tahir Bey (v. ?) yatmaktadır.

[22] Tahrif olmuş kitabe ilk defa Alattin Saraç tarafından okunmuş ("Çanakkale'de Görev Yapan Boğaz Muhafızları", *Deniz Kuvvetleri Dergisi,* Mart 1997, 568) Gülgün Erişen (Yazıcı) isim vermeden okuma hatalarına işaret ederek yeniden okumuştur. "Çanakkale'de Manzum Kitabeler", *Çanakkale Merkezi Değerleri Sempozyumu*, Çanakkale Onsekiz mart Üniversitesi Yayınları, Çanakkale ty, 647-8 (25-26 Ağustos 2008).

Kitabenin şairi olan Feyzî'nin Çanakkale'de pek çok manzumesi bulunmaktadır. Fatih Camii'nden başka Yalı (1270), Kurşunlu (1285) ve Kayserili Ahmet Paşa (1290) camileri ile Tıflı Camii civarındaki mektep (1286) kitabeleri onun elinden çıkmıştır.

Şair Feyzî'nin bunlardan başka ikisi Yalı Camii haziresinde (Miralay Hacı Halil Bey ile Rıfat Bey'in kızı Ayşe Hanım), Kayserili Ahmet Paşa haziresinde (Ahmet Paşa'nın hanımı Fatma Hanım) ve sonuncusu Terzioğlu haziresinde olmak üzere dört mezar taşı manzumesi vardır. Feyzî'nin Çanakkale merkezindeki toplam manzumesi 9'dur[23].

Bu ihyadan çeyrek asırdan fazla zaman geçmesine rağmen Saat Kulesi'ne katkısı kitabeye yansıyan Biga Mutasarrıfı Mehmet Cemil Paşa'nın Mabeyn-i Hümayun'a hitaben kaleme aldığı 22 Aralık 1895 tarihli istidası, bahse konu ihyanın pek de sadra şifa olmadığını göstermektedir. Paşa, caminin tamir edilemeyecek derecede harap ve cemaati karşılayamayacak kadar küçük olduğunu belirterek yapının genişletilerek yeni baştan yapılmasını talep edecek, bu iş için, keşif neticesi ortaya çıkan 110.691 kuruşun ihsan edilmesini bir kez daha dile getirecektir. Cemil Bey epeydir talebini yenilemekte ise de henüz netice alamamıştır. Yukarıya aldığımız bu son istidasında böyle bir eserin harap halde kalması yanında cemaatin mübarek bayramlarda namazlarını seccadeler sererek sokaklarda kılmak zorunda kaldığından dem vuracaktır[24].

Cemil Paşa'nın bu girişimleri 5 yıl sonra meyvesini verecektir. Evkaf-ı Hümayun'un Şura-yı Devlet'e havale ettiği 19 Aralık 1900 tarihli tezkiresi, caminin kırk elli seneden beri tamir görmediği tespiti ile başlıyor. Bu 1862 tarihli ihyaya denk geliyor. Belgenin dile getirdiğine bakılırsa cami 1900'de içinde namaz eda olunamayacak derecede harap hale gelmiştir. Yapılan keşif ile 93.278,5 kuruşa ihtiyacı vardır. Caminin tahsili mümkün olan 141.000 küsür kuruşu vardır. Bu, bütçeye yük olmayacağı anlamına gelmektedir. Nihayet Sultan II. Abdülhamit'in gerekli iradesi de sadır olunca (21 Zilkade 1318 / 12 Mart 1901) inşaat başlar[25].

Bugün caminin batı tarafında son cemaat mahalli kapısı üzerine yerleştirilmiş ihya kitabesi 1318 (1901) tarihlidir. Gerekli irade ise 1318 Hicri yılının sonlarında sadır olmuştur. Bu durumda ya inşaat/ihya çok önce başladı ya da çok hızlı bitirildi. Bu bahis ile ilgili biraz daha belgeye ihtiyacımız olduğu açıktır.

Bugün Sultan Hamid dünyada bir sultanı bi-himmetâ	Açup *mücadele- i* envari terakki mülkü mevruse
İmam ül müslimin hayr- *ül - mülkü* nan-ı ahra uluptur	Gıpta kâhi sakınan evc-i istiğlal
Cenab-ı Fatihin şanlı fütuhatı zamanında...	Girin bu cami-i kudsiyet efzun- u dilârâya
Mübaratından ezcümle vücuda geldi bu mebna	Eder ger bûy-ı ruhaniyet istişmam serteser
Nasılsa görmemiş bir zaman permin ve telvini	Teallük eyledi tamirine fermanı şahane
Yazık müşerref harabe olmuş idi	Bu mabedi ziba, uzadı vakdi kaddi...
İlahi ömrü iclali şah-ı füzun eyle	Getirdi yerine emürül *müminin...*
Cihan durdukça dursun satveti olsun mehamm feza	Hulus-u tam ile sende bir tarihi tam nuru. Sene 1318.

Sağ köşede yer alan ve mahfile çıkışı sağlayan, iki katlı çıkıntı, kemerli büyük kapılıdır ve beş büyük pencereden ışık almaktadır. Buradan ibadet sahnına geçiş için bir de kapı açılmıştır. Yukarı çıkışı sağlayan merdivenin altı boşluğu bugün imam odası olarak kullanılmaktadır. Bu yapı ve avlu duvarı Sultan II. Abdülhamid'in 1901 yılındaki ihyasında ilave edilmiştir.

Camideki son büyük restorasyon 2 Mart 2016'da başlamıştır. 275 günde tamamlanması öngörülen oldukça kapsamlı restorasyon yaklaşık 3 yılda tamamlanabilmiş, cami de 1 Şubat 2019 Cuma günü Cuma namazı ile ibadete açılmıştır[26]. Caminin kuzey, kuzeybatı ve batı cephelerinde olmak üzere üç kapısı vardır. Bugün ana giriş kapısı olarak kullanılan kuzey kapısı kitabesizdir. Şimdiki şekli ile cami kesme taş kaide üzerine oturtulmuş, mihrabı 30 cm kadar dışarı taşırılmış, tek minarelidir (sağda). Kesme taştan mamul duvarları önce sıvanmış, ardından boyanmıştır. Tavanı içeriden kubbeli, üzeri kiremit örülü ahşap çatılıdır.

Güneybatı ile kuzeydoğu köşesindeki avlu duvarı, cami ile aynı düzlemde değildir. Güney batıdaki boş iken, kuzey doğu köşesindeki duvar ile cami arasındaki boşluğu, üzeri örtülerek son cemaat mahalline çevrilmişti. Bu sundurma 2016'da başlayan restorasyon ile kaldırılmıştır.

[23] Yazıcı, "Çanakkale'de Manzum Kitabeler", 640-3, 646.

[24] *BOA*, Y.MTV. Nr. 133/34 (5 Recep 1313 / 10 Kanunievvel 1311).

[25] *BOA*, ŞD. Nr. 153/29; İ. EV. Nr. 27/27; BEO. Nr. 1632/122329; *VGMA,* Defter/Sayfa Nr: 2049/112.

[26] Ayhan Öncü, Restorasyonu 3 Yılda Tamamlanan Fatih Camii İbadete Açıldı, https://www.canakkaletravel.com/haber/restorasyonu-3-yilda-tamamlanan-fatih-camii-ibadete-acildi.html, (27.04.2026).

Cami, batı cephesinde altta 3 büyük, üstte 4 küçük; kıble duvarında altta 2, üstte 2; doğu cephesinde altta 5, üstte 5; kuzey cephesinde ortada cümle kapısı yanlarında 3, üstte 4 olmak üzere toplam 26 pencereden ışık alır. Kuzeydeki cümle kapısından girildiğinde, hemen yukarıda ahşap sütunlara oturtulmuş mahfil vardır. Mahfile ibadet sahnından çıkış, sol köşedeki ahşap merdivenle yapılır.

Sağdaki minberi ile soldaki vaaz kürsüsü yenidir. Orijinalliği yoktur. Mihrap basit bir niş şeklinde olup dışa taşmalıdır. Cami içi süslemeleri yok denecek kadar azdır. Tavan dört sütun üzerine ve aralarına çekilmiş kirişler üzerine oturtulmuştur. Dört sütunun arasında içten ahşap bir kubbe yapılmıştır.

1.2.2. Şadırvan

Caminin kuzeyinde sekiz köşeli, mermer kaplı, sekiz sütunun üzerine oturtulan, üzeri kiremit kaplı ahşap çatılıdır. 1908 tarihli şadırvan Nevres Hanım'ın hayrıdır. Şadırvanın üzerindeki kitabe şöyledir: *Zırhlı Mukaddeme-i Hayr Korvet-i Hümayunu / Sağ kol ağalarından el-Hac Mustafa / Efendi ve zevcesi saraylı Nevres Hanım'ın / Hayratlarıdır / Sene 1325.*

Kitabeden de anlaşılacağı üzere şadırvanın banisi Nevres Hanım, zırhlı "Mukaddime-i Hayr" korvetinin kıdemli yüzbaşısı Hacı Mustafa Efendi'nin hanımıdır.

1.2.3. Hazire (Hafız İsmail Paşa Haziresi)

Hazire, caminin doğu tarafında camiden ayrı bir konumdadır. Doğu ve kuzey cephesi, bir insan boyunda yüksekliğe sahip yığma taş duvar ile çevrilidir. Güney ve batı cephesi sağırdır. Giriş kuzey cephedendir. Dikdörtgene yakın yamuk biçimindeki hazirenin doğu cephesi parmaklıklı 5 büyük pencereye sahiptir.

Hazirenin eski ve en görkemli taşı hiç şüphesiz Sadrazam Hafız İsmail Paşa'nınkidir. Hazire onun tarafından veya onun hatırına tanzim edilmiştir. İsmail Paşa, ilkin açık türbe olarak düzenlenmesini istemiş bile olabilir. Nitekim doğu cephesinde kabrinin karşısına denk yere İsmail Paşa (v. 15 Şaban 1222 / 18 Ekim 1807) için Şair Raşid'in kaleme aldığı bir tarih manzumesi asılmıştır. *Tarih-i es-Seyyid Hafiz İsmail Paşa* başlıklı, sülüs hatlı manzume toplam 12 satırdır. Yer yer eksiklikler ve vezin bozuklukları olan[27] Şair Raşid'in kaleme aldığı manzume şudur:

"Tarih-i es-Seyyid Hafız İsmail Paşa / Cenab-ı Sadr-ı âlî 'iriciî da'vetine lebbeyk / İdüb rıhlet kara toprak nişan olsun / Muradı bu idi iki düşmandan intikam almak / İbadullah ide rahat zaman emn [u] eman olsun / Vefâ eylemedi ömrü vefat itdi Kala-i Sultanî'de / Bina eylediği tabyalar kurb-ı mekan olsun / Diyanet sahibiydi yâd ola rûz-ı kıyâmet[de] / Sırat-ı müstakîm üzre metâyâsı revân olsun / Okuyub fatihasın Raşid didi o tarihde / Sadr-ı esbak Hafız İsmail Paşa mezarı cinan olsun / Sene fî 15 Şın 1222".

Hazirede bugün doğu duvarına gelişigüzel istiflenmiş kırık dökük taşlar hariç 13 kabir taşı yer alır. Bunların 3'ü hariç 10'u erkek mezarıdır. Erkek mezarlardan birini okumakta zorlandık ve henüz hakkında bir çıkarımda bulunamıyoruz. Kabir taşının küçüklüğü bir çocuğa ait olabileceği intibaını veriyor. Kalan 12'si üzerine şöyle bir tasnif denemesi yapabiliriz[28]:

Önce liste halinde verelim:

A. İlk sıra:

(1) Mustafa Abdurrahman Bey (v. 1252/1836-7).

B. İkinci sıra:

(2) Muhammet Eşref Emin Efendi (v. 1223/1808-9).

(3) Mustafa Bey (v. 15 Şevval 1253 / 12 Ocak 1838).

C. Üçüncü sıra:

(4) Süleyman Paşa (v. 26 Şaban 1274 / 11 Nisan 1858).

(5) Ahmet Tahir Bey (v. ?).

[27] Tezkirelerde Raşid mahlaslı 11 şairden hangisinin bu kitabenin şairi olduğu tespit edilememiştir. Yazıcı, "Çanakkale'de Manzum Kitabeler", 637-8.

[28] Hazire dâhilinde kitabesi manzum olan mezar taşları daha evvel Gülgün Yazıcı (Erişen) tarafından okunmuştur. "Çanakkale'de Manzum Kitabeler", 625-663.

(6) Emine Hanım (v. 1272 / 1855-6).

D. Dördüncü sıra:

(7) … Hanım (v. 1272?).

(8) Silahtar Ali Paşa (v. 11 Şevval 1244 / 16 Nisan 1829).

E. Beşinci sıra:

(9) Şemsicihan Kadın (v. 29 Şaban 1267 / 29 Haziran 1851).

(10) … Efendi (v. ?).

F. Altıncı sıra:

(11) Sadrazam Hafız İsmail Paşa (v. 15 Şaban 1222 / 18 Ekim 1807).

G. Yedinci sıra:

(12) Mustafa Şevket Efendi (v. Rebiulahir 1253 / Temmuz 1837).

(13) Mehmet Hulusi Efendi (v. 7 Rebiulevvel 1253 / 11 Haziran 1837).

Haziredeki en eski taş Sadrazam Hafız İsmail Paşa'nınki (v. 1222/1807). En yeni tarihlisi ise (4) Mirliva Süleyman Paşa'nın (v. 1274/1858). Defin aralığı 51 yıl. Definlerden ikisi bir dönem sadrazam (İsmail ve Ali Paşalar), biri mutfak emini (Eşref Emin Efendi), biri Selanik Mutasarrıfı (Mustafa Bey) ve biri de üst düzey asker (Mirliva Süleyman Paşa).

Kalan 3'ü kalemiyeden (Mehmet Hulusi Efendi, v. 1253 / 1837, Bahr-i Sefid Boğazı Muhafızı Mehmed Vasıf Paşa'nın katibi; Ahmet Tahir Bey, v. ?).

Mustafa Abdurrahman Bey ve Mustafa Şevket Efendi'ye ilişkin herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bununla birlikte, birinci dereceden akraba olan iki defin var: Mehmet Hulusi Efendi ile oğlu Mustafa Şevket Efendi. Vefat tarihleri arasında bir ay var. Baba önce vefat etmiş. Oğlu ise bir ay kadar sonra. Oğlun mezar taşı kitabesinde vebadan vefat ettiği kaydedilmiş (1253/181). Babanın kitabesinde açıkça yazmıyor. Muhtemelen kendisi de bu illetten vefat etti. Belki de veba o zaman tespit edilmemiş olabilir.

Hazire, tüm bu sakinleri ile şehrin en prestijli protokol mezarlığıdır. Hazire bugün iyi niyetli tahribe maruz kalmıştır. Taşlar beyaz, yazıları sarı, başlıklar yeşile boyanmıştır.

Hazirenin sahibi İsmail Paşa, 1758 yılında İstanbul'da doğmuş ve babasının mensup olduğu Bostancı Ocağı'nda yetişmiş ve 30 yaşında (1798) bostancıbaşı oldu. Dürüst ve çalışkanlığından ötürü Sultan III. Selim'in dikkatini çekti. Altı yıl sonra kaptan-ı deryâlığa (1804) bir yıl sonra Sadrazamlığa terfi etti (1805). Sadaretinin başında İstanbul'da baş gösteren pahalılık ve haksız kazanç ile sert mücadelesi halk arasında karşılık buldu. Ancak III. Selim devrinin ıslahatlarının bütünü demek olan Nizâm-ı Cedîd'e karşı olması ve muhaliflerle işbirliği sultanın gözünden düşmesine sebep oldu nihayet azledilerek Rodos'a sürgün edildi.

IV. Mustafa'nın tahta çıkarılması ile umutlansa da kendisine vezâreti iade edilerek Karaman eyaleti ilâvesiyle Akdeniz Boğazı (Çanakkale) muhafızlığı verildi (18 Haziran 1807). Bu son göreve başladıktan dört ay sonra vefat etti (v. 18 Ekim 1807)[29].

1.3. Yalı Camisi

1.3.1. Cami

Yalı Camisi'nin ilk defa Tavil Ahmet Ağa tarafından muhtemelen 1640'lı yıllarda[30] yaptırıldığı tahmin edilmektedir. Bani Uzun (Tavil) Ahmet Ağa'nın kim olduğu tespit edilememekle birlikte geç tarihli bir belgede Çanakkale'de medfun olduğu ifade edilmiştir[31]. En iyi ihtimal olan cami haziresinde kendisine ait bir kabir de tespit edilememiştir.

[29] Kemal Beydilli, "İsmail Paşa, Hafız", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, 23/116-7.

[30] M. Şehabettin Kalfa, 19. Yüzyılda Çanakkale›de Yerleşim Kentleşme ve Mahalleler, http://egitimsunulari.blogspot.com/2009/05/19-yuzylda-canakkale-yerlesim-kentlesme.html, (27.04.2026), paragraf no: 22. Yazarın herhangi bir kaynak göstermediğini de ifade edelim.

[31] Belgede herhangi bir tarih bulunmamaktadır. Ancak yangın sonrası ihyadan söz edilmesi, metnin 19. yüzyılın ikinci çeyreğine ait olabileceğini düşündürmektedir Caminin yangın sonrası ihyasından bahsettiğine göre 19. yüzyılın ikinci çeyreği diyebiliriz. *BOA(V),* EV. EMH. Nr. 83/48.

Caminin bu ilk şekli hakkında kesin bilgi yoktur; yapının ahşaptan olduğu düşünülmektedir. Cami ve vakfı hakkında elimizdeki en eski vesika, 24 Şubat 1723'e (18 Cemaziyelevvel 1135) aittir ve *Tavil Ahmet Ağa Vakfı*'ndan birtakım vazifelere mutasarrıf olan Şeyh Mahmut Halvetî'nin hac için yola çıktığı ve dönene kadar vazifelerine müdahale edilmemesi gerektiğinden bahsedilmektedir[32]. Yaklaşık 10 yıl sonra bu defa müezzinlik vazifesine bir tayin gerçekleşmiştir (26 Safer 1145 / 18 Ağustos 1732)[33]. Caminin bu ilk dönemine dair arşivde bulduğumuz son tayin ise ücretsiz (*ber vec-i hasbi*) kayyımlık vazifesine dairdir (24 Recep 1163 / 29 Haziran 1750)[34].

Bundan sonraki ilk kayda yaklaşık yarım asır sonra tesadüf edilmektedir. Tahmini 20 Ağustos 1827 (27 Muharrem 1243) tarihli hatt-ı hümâyun Haremeyn Evkafı'na tâbi olan Tavil Ahmet Ağa Camii'nin tamiri için 233 kuruş harcama yapıldığından bahsediyor[35].

Vakfiyesine henüz ulaşamadığımız Tavil Ahmet Ağa Vakfı'nın 1250 Hicri yılına (Haziran 1834-Haziran 1835) ait gelir gider cetveli vakfın gayrimenkulleri, görevlileri ve giderleri hakkında özet bilgi ihtiva etmektedir. Çizelge şudur:

Gelirler:

1- Tahmis Kahvesi ve odaları, 81 akçe

2- Çanakçı dükkânı, 24 akçe

3- Bakkal dükkânı, 24 akçe

4- Eskici dükkânı, 12 akçe

5- [belirtilmemiş] mağazanın, 3 akçe. Bu beş dükkân/mağaza dönemin boğaz komutanı Mehmet Raif Paşa'nın uhdesindedir.

6- Hacı Halil Ağazade dükkânı, 24 akçe

7- Ezineli Hacı İbrahim Ağa dükkânı, 30 akçe

8- Giritli Hacı Ali Ağa dükkânı, 24 akçe

9- Sünnetçi Mehmet Daî dükkânı, 28 akçe

10- Mehmet Efendi odası, 4 akçe

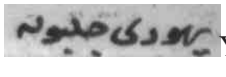
11- Süleyman Efendi mağazası, 24 akçe

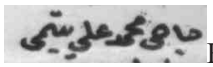
12- Gümüşîzade Ahmet mağazası, 9 akçe

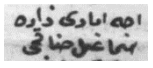
13- Kızkardeşi Fatma Hatun mağazası, 9 akçe

14- Saman? mağazası Yunaki zimmi, 24 akçe

15- Boyacı Tufan dükkânı, 18 akçe

16- Yahudi Celbun? mağazası, 25 akçe

17- Hacı Mehmet Ali Yetimi? Mağazası, 3 akçe

18- Eceabadîzade Semagil? çanakçı dükkânı, 3 akçe

19- Peksimetçi fırını Aci Yorgi, 72 akçe

20- Tahmis fırını, battal, 6 akçe

[32] *BOA*, AE. SAMD. III. Nr. 152/14939.

[33] *VGMA,* Defter/Sayfa Nr: 1267/66

[34] *BOA(V),* EV. MH. Nr. 173/84.

[35] *BOA*, HAT. Nr. 1573/10.

21- Aci Yorgi kızları ve torunları ekmekçi fırını 6 hisse, 72 akçe

22- Yarım (nısf) helvacı dükkânı Numan Ağa, 12 akçe

23- Yarım (nısf) helvacı dükkânı Helvacı Todori zimmî, 12 akçe

24- Feragat-ı resmi tapu senedi, 260 akçe.

Toplam: 803 akçe

Giderler:

1- Birinci imam, 24 akçe

2- İkinci imam, 24 akçe

3- Birinci müezzin, 24 akçe

4- İkinci müezzin, 24 akçe

5- Hatip, 24 akçe

6- Şeyh 18 akçe

7- Kayyım 24 akçe

8- Âbkeş [su çeken/taşıyan] 36

9- Ferraş 15 akçe

10- Mütevelli Süleyman Efendi'ye verilen 150 akçe

11- Aydınlatma için zeytinyağı (*revgan-ı zeyt*) 270 akçe, yağ mumu (*revgan-ı şem'*) 72 akçe, bal mumu (*şem'-i asel*) 45 akçe

12- Kandil vd. 50 akçe.

Toplam: 800 akçe.

Kalan 3 akçe de vakfın idarecisi (*kaimmakam-ı vakıf*) Seyyid Süleyman Efendi'de kalacaktır[36].

19. yüzyılın ortalarına geldiğimizde Yalı Camii başını yangınlardan alamayacak, geçireceği 2 yangın akabinde son şeklini *Miralay Hacı Halil Bey*'in günümüze ulaşan ihyasında alacaktır.

6 Ağustos 1836 akşamında Yalı Mahallesi'ndeki ekmekçi fırınında çıkan, toplam 82 ev ve 199 dükkânı kül eden büyük yangında Yalı Camisi de civarındaki yapılar ile yanmıştır. Cami ve müştemilatına ilişkin yangından etkilenen yapılar şöyle kaydedilmiştir: (i) Yalı Camii ve yanında saat mahalli ile odalar, (ii) Yalı Cami-i şerifi imamının evi, (iii) Yalı Cami-i şerifi fetvahane ve altında üç kıta mahzen, (iv) Önünde (*pişgâhında*) şadırvan, üstünde (*fevkinde*) mekteb-i şerif[37]. Bu yapılara ilişkin kayıtlar bu bilgilerle sınırlıdır. Yapıların mimari özellikleri hakkında ise bilgi bulunmamaktadır.

İkinci yangın 20 yıl geçmeden 21 Ocak 1854 (21 Rebiulahir 1270) gecesi topçu binbaşılarından Salih Ağa'nın kiraladığı, Kaymakam Murat Bey'in oturduğu evde kazaen başlayacak, genişleme imkânı bulmadan söndürülecektir. Ancak bu küçük çaplı yangında 3 ev ve 10 dükkân ile birlikte Yalı Camii de külliyen yanacaktır[38].

Caminin bu son ihyası Bahr-i Sefid Boğazı Topçu Birinci Alayı Miralayı Halil Bey tarafından gerçekleştirilecek, kurucu ayrıca hatırı sayılır bir meblağ da vakfederek caminin görevlilerine düzenli maaş alma imkânı verecektir. Biga Mutasarrıflığının 13 Şubat 1854 (15 Cemaziyelevvel 1270) tarihli tezkiresi caminin ihyasına dair bilgiler de içermektedir[39]:

[36] *BOA(V),* EV. ZMT. Nr. 30/162.

[37] *BOA*, HAT. Nr. 1341/52426.

[38] *BOA,* İ. DH. Nr. 291/18329; Şerif Korkmaz, "Çanakkale'de Yangınlar (1836–1866)", *Tarih Araştırmaları Dergisi,* 29/48 (Ekim 2010), 61.

[39] *BOA*, İ.DH. Nr. 309/19657.

> *"Kale-i Sultaniye'de bundan 5-6 ay mukaddem* [önce] vuku bulan harikde [*yangında*] külliyen muhterik olmuş olan [*yanan*] *Yalı Cami-i şerifini* saye-i şevket-vaye-i Hazret-i mülükânede [*şevketten nasibini almış ulu hakanın gölgesinde*] *Bahr-i Sefîd Boğazı'nda* memuren bulunan *Topçu Asker-i Nizamiye-i Cenab-ı Şahane'nin Birinci Alayı Miralayı izzetli Halil Bey* bendeleri nim kargir [*yarı taş*] olarak bedetinden [*başlangıcından*] bina ve inşa ederek lehü'l-hamd velminnet salat-i îd-i edhâ [*kurban bayramı namazı*] kılınmış ve istirbah olunmak ve sene be-sene huteba ve eimme ve müezzinin ve kayyum [*hatip, imam, müezzin ve kayyumlar*] vazifeleriyle mesarifat-ı sairesine [*diğer masraflarına*] sarf ve i'tâ kılınmak üzere *16.000 guruş* dahi vakf edib tescil-i şer'î birle ba-marifet-i şer'a mütevelli nasb olunan Kale-i merkume ahalisinden *Hafız Halil Efendi'ye* teslim olunmak ve cam-i şerif-i mezkûr Kale-i merkumenin memar [*geçiş*] mahallinde bulunmuş olduğundan belde-i mezkureyi ihya etmekden naşi kâffe-i teba-i mülükanenin feriza-i zimmeti olup müdavimi oldukları izdiyad-ı ömr-i şevket ve iclal-i hazret-i tâcdârî da'vât-ı hayriyet ayatıyla muma ileyh bendelerinin saye-i hazret-i şahanede daha nice nice hayrat bina ve inşasına muvaffak olmuş, duaları ahali-i belde canibinden tekrar ifa kılınmış olduğu beyanıyla musil-i teşekkür mazbata-i çakeranemiz terkim ve takdimine ictisar kılınmıştır. Olbabda emr u ferman hazret-i men lehülemrindir".

Belgede bahsedildiği üzere yangın en erken Ağustos 1853 (Zilkade 1269) ortalarında vuku bulmuştur. Kurban Bayramı namazı ile açıldığı belirtildiğinden (10 Zilhicce 1269 olabilir ancak) ihyanın 14 Eylül 1853'te tamamlandığı anlaşılmaktadır. Cami bu defa yarı kargir (*nim-kargir*) inşa edilmiş. Bu ifade duvarların taştan, tavan ve çatısının ise ahşaptan mamul olduğunu göstermektedir.

Ancak bu belgede verilen bilgiler ile yukarıda anılan belge arasında açık bir çelişki bulunmaktadır. İlk belgeye göre (BOA, İ. DH. nr. 291/18329) yangın 21 Ocak 1854'te çıkar. İkinci belgede ise yangın Ağustos 1853 ortalarında çıkmış, cami ise Miralay Halil Bey'in gerçekleştirdiği ihyanın akabinde 14 Eylül 1853'te açılmıştır. Bu ihtilafı giderecek yeni belgeye ihtiyacımız olduğu açıktır.

Miralay Halil Bey'in ihyasının merkezi idareyi hoşnut ettiğini yazışmalardan takip edebiliyoruz. 12 Eylül 1855 tarihli Sadrazam tezkiresi şöyle diyor[40]:

"Tezkire-i Samiye

Kale-i Sultaniye'de olup mukaddemce muhterik olan Yalı Cami-i şerifini Topçu Miralayı Hacı Halil Bey'in saye-i şevket-vaye-i Hazret-i mülükânede [şevketten nasibini almış ulu hakanın gölgesinde] bu kere bina ve inşa ederek hademesi vezaifi için dahi li-ecli'l-istirbah 16.000 guruş vakfeylemiş idiği ifadesini mutazammın Biga Meclisi'nin bir kıta mazbatasını Bahr-i Sefid Boğazı Muhafız Vekili izzetli paşanın tevarüd eden şukkası ve olbabda Tophane-i Amire müşiri devletli paşa hazretlerinin [dönemin müşiri Ahmet Fethi Paşa'dır/1845-57] tezkiresi ile manzur-ı ali cenab-ı mülükâne buyrulmak için arz ve takdim kılınmağla muvafık-ı irade-i seniyye-i Hazret-i Padişahî buyrulduğu halde mîr muma ileyhin bu babda vaki olan say u himmeti takdiriyle zikrolunan mazbata ve şukkaya cevabnameler yazdırılacağı beyanıyla tezkire".

Caminin inşa kitabesi günümüze gelememiştir. Her şeyi özetleyecek caminin ihya kitabesi şudur[41]:

Bu vâlâ mescidi evvel Tavîl Ahmed Ağa merhum [1]	Bina etmiş idi sarf eyleyüb dinar ile dirhem
Olunca muhterik nâr-ı kazâdan bir gece nâ-âgâh	[2] Binası hizmetinde başka bir zât oldu müstahdem
Yine nâr-ı kâzâdan defa-i sâlisde külliyen	Tutuşdu her mahalli hem çü kalb-i aşık pür-gâm
Bunun tamirine ehl-i hayrâtın zuhûriyçün	Cemâat el açub Hakk'a niyâz eyler idi her dem
[3] Yapıldı himmet-i Mîralây Hacı Halîl Bey ile	Bi-hamdillah bu tarz üzre bile evvelkiden muhkem
İlâve eyleyüb evkâfını da eyledi tevsî'	Maâş-ı sâbık hüddâma kıldı çok vazîfe zam
O zâtı hem iki ashâb-ı hayrı Hazret-i Mevlâ	Atâyâ-yı cezîl ile ide rûz-i cezâ hurrem
Dedim bir mısra ile Feyziyâ itmâmına târîh	"Bu mescid himmet-i Hacı Bey ile oldu müstahkem
	Ketebehu es-Seyyid Ali Avni. Sene 1270

1854 (1270) tarihli ihya kitabesinde Yalı Camisi'nin üç kez yandığı açıkça belirtilmektedir. Ancak mevcut veriler, yapının iki kez yandığını göstermektedir. İlk şekli Tavil Ahmet Ağa tarafından yapılmıştır. Bir gece yanınca ismi verilmeyen bir zat tarafından yenilenmiş. Bu yapının da ikinci kez yanması üzerine cami, son şeklini Miralay Hacı Halil Bey tarafından almış; ayrıca bu süreçte bir vakıf da tesis edilmiştir. Yani mabet iki

[40] *BOA*, A.AMD. Nr. 55/42. Ayrıca bkz. *BOA,* A.MKT. MHM. Nr. 59/73.

[41] Kitabenin banisi Şair Fevzî'nin bir diğer manzumesi Fatih Camii'nin 1279 tarihli tamir kitabesidir. Kitabenin hattatı Ali Avni Efendi ile ilgili malumata henüz ulaşılamamıştır. Yazıcı, "Çanakkale'de Manzum Kitabeler", 647.

kez yanmış, üç inşa evresi yaşamıştır. Bu bizim tespit ettiğimiz 1836, 1853 (veya 1854) yangınları ile uyumludur. İkinci bani Halil Bey, caminin doğu tarafındaki haziresinde medfundur (v. 1286/1869-70). Mezar taşı kitabesine hazire bahsinde işaret edilecektir.

Gümümüze ulaşan yapısı ile camimiz, kareye yakın dikdörtgen planlı, ahşap kırma çatılıdır. Kesme taştan mamul minaresi sağdadır. Cami tuğla hatıllı yığma taştan inşa edilmiş, kapı ve pencerelerinde kesme taş kullanılmıştır. Caminin dışa açılan tek kapısı kuzey cephesindedir. Sekiz satırlık ihya kitabesi de bu cümle kapısı üzerinde yer alır. Mihrap dışa taşırılmış, toplam 14 pencere ile aydınlık bir iç mekân oluşturulmuştur.

Çanakkale muharebeleri sırasında ve daha sonraki İngiliz işgalinden etkilenen Yalı Camii, minaresinin hedef alındığı saldırılara maruz kalmıştır[42]. Eski fotoğraflarda minaresinde siyah renkli baklava dilimli şeritlerin topçu atışlarından kurtulması için bir tedbir olarak çekildiği ifade edilmiştir. Benzeri tedbirin Kurşunlu Camii minaresi için de alındığı biliyoruz.

1.3.2. Mektep

Halil Bey bu cami ile birlikte caminin güneyinde, karşı çaprazında bir *muvakkithane* ile yerini şimdilik tespit edemediğimiz bir de *Rüşdiye Mektebi* inşa etmiştir. 1836 yangınında ortadan kalkan yapılar listesinde her iki yapının bir şekilde var olduğunu gösterilmiş: *Yalı Camii ve yanında saat mahalli ile odalar; Yalı Cami-i şerifi önünde şadırvan, üstünde mekteb-i şerif*[43]. Bu durumda her iki yapının cami gibi yenilendiğine hükmetmek gerekecek.

Arşivde bu mektep ile ilgili iki vesika tespit edilmiştir. 24 Kasım 1859 (28 Rebiulahir 1276) tarihli ilk vesika bu tarihte topçu miralaylığından emekli Halil Bey'in inşa ettirdiği mektebin hocasının İstanbul'a tayini üzerine yerine Müftü Ahmet Efendi'nin tayin edildiği[44], 13 Aralık 1859 (18 Cemaziyelevvel 1276) tarihli ikinci ve son belge de yaptırdığı bu mektepten ötürü Halil Bey'e dördüncü rütbeden bir kıta nişan verildiğinden[45] bahsetmektedir.

1.3.3. Muvakkithane

Caminin Halil Bey tarafından yapılan ihyası ile cami programına dahil edilen müstakil iki katlı muvakkithanesi, caminin güneybatı tarafında yer almaktadır. Muvakkithaneler daha çok namaz vakitlerinin hesaplanması için basit ölçüm aletleri ihtiva eden yapılardır. Muvakkithanede olması gereken aletlerin başına neler geldiği tespit edilememiştir. Yapı, bugün bir avukatılık bürosu olarak kullanılmaktadır. İkinci katında Halil Bey'in vefat tarihi olan Hicri 1286 tarihini taşıyan tuğralı, 3 satırlık, talik hatlı manzum kitabesi muvakkithanenin caminin inşasından 16 yıl sonra tamamlandığını gösterir: *Askeri Şahaneden Birinci Alayın Miralayı izzetli / Hacı Halil Bey Efendi'nin Vakfettiği / Muvakkithanenin eser-i hayratlarıdır. 1286*

Muvakkitahane caminin inşasından 16 yıl sonra tamamlanmıştır.

1.3.4. Fetvahane

Hazirenin hemen doğu yanında iki katlı fetvahane binası vardır. Fetvahane dinî/hukuki meselelerin çözümüne tahsis edilmiş hususi binalardır. Başında fetva emininin olduğu müesseselerin Çanakkale'deki tek örneği olan yapı, iki katlı (*fevkani*) yığma taştan mamul müstakil binadır. Herhangi bir yerinde kitabesine tesadüf edilemediğinden ilk defa ne zaman inşa edildiğini tespit edilememiştir. Tespit edebildiğimiz en erken tarih 1836 yangınından etkilenerek kullanılmaz hale geldiğidir. Altı için "tahtında üç kıt'a mahzen' ifadesiyle neyin kastedildiği kesin olarak bilinmemektedir. Bunun bir sıbyan mektebi olabileceği düşünülmektedir. Fetvahane uzun süre dükkân olarak kullanılmıştır. İşgalden kurtarılarak kapsamlı bir restorasyona tabi tutulan yapı, 2022 yılı başında resmi açılışı yapılarak Çanakkale Müftülüğü'ne bağlı Fetvane Gençlik Merkezi adıyla faaliyetine devam etmektedir.

1.3.5. Hazire

Hazire caminin doğu tarafında yer almaktadır. Hazirede bugün, duvara dizilmiş taşlar hariç 5'i kadın 14'ü erkek toplam 19 mezar taşı yer almaktadır. Haziredeki taşların bir kısmının kitabe harfleri siyaha boyanmıştır.

Haziredeki en eski taş (15) Hacı Yusuf Efendi'nin (v. 1163/1750), sonraki ikisi ile (5) İsmail Bey (v. 1260 /1844-5) ile (17) Ali Paşa'ya (v. 1260/1844-5) aittir. Kalan 16 taşın defin aralığı arasındaki aralık oldukça

[42] Yalı Cami, https://www.canakkaleharbi.com/2019/08/26/yali-camii/, (27.04.2026).

[43] *BOA*, HAT. Nr. 1341/52426.

[44] *BOA*, A.MKT. MHM. Nr. 171/55.

[45] *BOA*, A.MKT. MHM. Nr. 173/10.

düşük (1848-1913 arası). Bu durum Yusuf Efendi'nin taşının buraya sonradan getirilmiş olduğunu düşündürmektedir. Haziredeki son defin (7) Ali Haydar Bey'e aittir (v. 1328/1913).

Definler içinde üç komutan (Miralay Hacı Halil Bey, Kaymakamı Rıfat Bey, İkinci Miralay Halil Bey), hem komutan hem doktor bir kişi (İbrahim Vahit Bey), bir idareci (Biga Mutasarrıfı Ahmet Ziver Paşa), iki müftü (Said ve Süleyman Faik efendiler), bir de kalemiye mensubu (Kale-i Sultaniye Muhasebecisi Hacı Muhammed Halit Bey) bulunmaktadır. Hazirede birinci derece akraba olan 5 isim tespit edilmiştir. Baba-oğul (Muhasebecisi Halit ve oğlu Ali Haydar Bey), baba-kız (Kaymakam Rıfat Bey ve kızı Ayşe Hanım), kız-erkek kardeş (Yalı Camii İmamı Hasan Efendi'nin oğlu Said Efendi ile kızı Fatma Hanım) İlişkileri bulunmaktadır. Mezar taşları Hamit Arbaş ve Gülgün Erişen (Yazıcı) tarafından okunmuştur[46].

1.4. Tıflı Camisi

1.4.1. Cami

Çanakkale'nin Osmanlı döneminden kalma en genç camisi olan Tıflı Camii Çarşı Caddesi'nin Aynalı Çarşı giriş kapısına denk gelen bölümünde, cadde ile Tıflı Sokağı arasında yer alır. İlk defa 18. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edilen mabet, batı duvarında yer alan cümle kapısı üzerindeki kitabesinde de kaydedildiği gibi Sultan II. Abdülhamit döneminde (hd. 1876-1909) 1891 (1308) yılında şimdiki şeklini almıştır.

Tıflı/tıfıl çocuk demektir. Cami bu ismi bugüne ulaşmayan, avlusundaki sübyan/çocuk mektebinden almıştır. Mektepten bugüne yalnız caminin aynı adı taşıyan sokağa (Tıflı Sokağı) bakan avlu kapısı üzerine yerleştirilen manzum kitabesi gelebilmiştir. Bahsi geçen mektep de Sultan Abdülaziz devrinde (hd. 1861-1876) 1869 (1286) yılında camiden 22 yıl önce inşa edilmiştir.

Caminin batı duvarı üzerindeki üç satırlık sülüs hatlı, mensur kitabesi şöyledir: *es-Sultan ibnüssultan Gazi Abdülhamid / Han Hazretlerinin taraf-ı hümayunlarından / inşa olunan cami-i şerifidir. Sene 1308.*

Geç tarihli olmakla birlikte bir kısım arşiv belgeleri Tıflı Camii'nden evvel burada bir başka mescidin varlığına işaret ediyor. Tafsilatı ileride ele alınacak bu belgelerin ilkinde Biga Sancağı Mutasarrıfı Ahmet Efendi riyasetindeki İdare Meclisi üyelerinin kaleme aldıkları 13 Şubat 1891 tarihli teşekkür mektuplarında, açılışı henüz yapılmış olan Tıflı Camii'nin inşa sürecinden bahseder[47]. Teşekkürnamenin bizi bu aşamada ilgilendiren kısmı ilk cümlesinde yer almaktadır: " *Kale-i Sultaniye Kasaba'sında kain Yörük Hüseyin Ağa nam-ı diğer Tıflı Cami-i şerifinin 30-35 seneden beri ale't-tedric haraba yüz tutarak adeta inhidam derecesine gelmiş olması …..*"

Hemen 20 yıl sonra Evkaf Nazırı Muavini İbrahim Bey de 26 Şubat 1911 tarihli tezkiresine şöyle başlayacaktır[48]: "*Yörükan Ağası Hüseyin Ağa Vakfı'ndan Kale-i Sultaniye'de vaki Tıflı Camii-i şerifinin imamet ve hitabet cihetleri cihât-ı sairesinin tevcihi hakkında ….*

Bani Yörükler Ağası Hüseyin Ağa hakkındaki bilgimiz arşiv belgelerine yansıdığı kadarıyla sınırlıdır. 14 Temmuz 1723 (10 Şevval 1135) tarihli vakfiyesinde hâlâ yörük ağası olan Hasan oğlu Hüseyin Ağa'nın Çanakkale merkezde (Kale-i Sultaniye) Cami-i Cedid Mahallesi'nde oturduğu belirtilmektedir. Vakfiyenin altı ay kadar sonraki (10 Rebiulahir 1136 / 7 Ocak 1724) tescili sırasında, "*Yörük Voyvodası Hüseyin Ağa'nın Kale-i Sultaniye'de Cami-i Atik Mahallesi'nde bina eylediği cami-i şerifinin vakfiyesidir"* şeklinde bir not düşülmüştür[49].

Hüseyin Ağa yörükler (*yörükân*) voyvodasıdır. Voyvoda, bir tür vergi memuru demek. Daha uzun ifadesi ile voyvoda "malî bir terim olarak, vergi gelirine sahip kimselerden aldığı yetkiyle kendi namına ya da bir başkası adına vekâleten vergi tahsil eden görevlileri nitelemektedir. Voyvodayı vergi tahsildarlığı açısından muhassıl ve mütesellimden ayıran temel farklardan biri onun sadece tımar, zeamet ve yüksek askeri zümreye ait hasların değil, aynı zamanda merkezi hazineye ait vergilerin ve vakıf gelirlerinin tahsilini de üstlenebilmesidir"[50].

Hacı Hüseyin Ağa bu hayri eserinin inşasından kısa süre sonra vefat edecektir. Kendisinden merhum olarak bahsedilen belgenin tarihi 25 Aralık 1726'dır (1 Cemaziyelevvel 1139). Belki de ömrünün hitama ereceğine kani olduğunda bu hayri eseri bırakarak isminin bugüne değin yaşamasını sağlamıştır.

Merhumun vakfının nezareti darüssaade ağasındadır. Dönemin darüssaade ağası, Hüseyin Efendi'nin vefatı

[46] Hamit Arbaş, haziredeki 12 erkek, 4 kadın mezar taşını incelemiştir. Gülgün Erişen (Yazıcı) ise sadece manzum kitabelere odaklanmıştır. Hamit Arbaş, "Çanakkale Yalı Camii Haziresi Mezar Taşları", *Sanat Tarihi Dergisi* 12/12 (Şubat 2003), 1-23; Gülgün Yazıcı, "Çanakkale'de Manzum Kitabeler", 625-663.

[47] *BOA,* Y. PRK. UM. Nr: 20/106.

[48] *BOA,* ŞD. Nr. 195/70.

[49] *VGMA*, Defter/Sayfa/Sıra Nr: 734/294/148.

[50] Erol Özvar, "Voyvoda", *DİA,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, 43/129.

üzerine mütevelliyi tayin için kaleme aldığı takririnde vâkıfın çocuksuz olarak vefat ettiğini dile getirecektir[51]. Ölümünden 3.5 yıl öncesine ait vakfiyesinde tevliyeti kendinden sonra çocuklarına bırakmasına rağmen çocuğu olmadan vefat etmiştir. Bu durum, vâkıfın ya hiç çocuğunun bulunmadığını veya genel teamüle uygun bir ifade kullandığını ya da vakfiyenin düzenlenmesinden sonra çocuklarının vefat etmiş olabileceğini düşündürmektedir.

1.4.2. Cami

Hüseyin Ağa inşa ettiği mescidi için hatırı sayılır gayrimenkul bırakmış, camisinde 7 kişiyi de istihdam etmiştir[52].

Cami, Kale-i Sultaniye'nin Cami-i Atik Mahallesi'ndedir. Bu hayri eseri için (1) yukarı çarşıda anayola bakan 2 adet abacı dükkânı, (2) Yeni Cami yakınında üç tarafı ana yola bakan 2 adet çulha dükkânı, (3) yine bir tarafı camiye bakan, anayol üzerinde birbirine bitişik 5 adet attar dükkânı ve (4) yakınlarda 4 tarafı ana yola bakan 2 göz at değirmeni (*âsyab-ı esb*) vakfedilmiş ve (5) 120.000 akçe tahsis edilmiştir.

Vakfın gayr-i menkulleri, mütevelli tarafından usulünce (*hasbe'l-ade icare-i şerî*) kiralanacak, menkulü 10'u 10.5 hesabı üzere şerî usule göre kredi olarak kullandırılacaktır. Bu krediler de de kaybetmesi muhtemel kişilere değil, güçlü kefil ve rehin verebilen (*rehn-i kavî ve kefil-i merî*) kimselere verilecektir.

Vakıf görevlilerinden imam ve hatibe 8'er, iki müezzin ve kayyıma 7'şer, vakfedilen gayrimenkullerin kira gelirleri toplayan görevlisi (*câbisi*) ile mütevellisine 2'şer kuruş tahsis edilmiştir. Bu kalemlerin toplamı günlük 41 kuruşa ulaşmaktadır.

Bunun dışında aydınlatma giderleri için 9 kuruş yağ mumu (*revgan-ı şem'*) 18 kuruş cami içi ve minaredeki kandiller için zeytin yağı (*revgan-ı zeyt*) 6 kuruş mihrapta kullanılacak iki büyük bal mumu (*revgan-ı asel*) ve 9 kuruş kandil, hasır ve süpürge gibi diğer ihtiyaçlar için ayrılmıştır. Bu giderlerin toplamı ise 42 kuruştur.

Vakfın ilk mütevellisi Kale-i Sultaniye Müftüsü Ömer Efendi bin Mehmet'tir. Nezareti de adet olduğu üzere dönemin darüssaade ağasında olacaktır.

Vakfın idaresi (*tevliyeti*) evvela kendisinde, vefatından sonra da evladına (7 nesil), evladı kesilirse azatlı kölesi (*uteka*) ve onun neslinden gelenlere şart edilmiştir. Şayet nesil kesilir, vakfın şartları bozulursa (*inkıraz*) vakıf bütünüyle Müslüman fakirlere tasadduk olunacaktır.

Hüseyin Ağa bir nevi vergi tahsildarı olduğu için vakfın şahitleri arasında şehrin idareci sınıfı ve civar camilerin imamları yer almaktaydı. Bunlar arasında Kale Dizdarı Hacı Mustafa Ağa, Kale Kethüdası Hacı Mehmet Ağa, Topçuyan İbrahim Ağa, akranı mütesellim Ali Ağa, Kale Çavuşu İbrahim Ağa, İskele Camii imamı Mehmet Efendi, Yeni Camii (Cami-i Cedid) imamı Mehmet Efendi, Eski Camii (Cami-i Atik) imamı Hasan Efendi, Arslancı Camii imamı Ali Efendi yer almaktadır.

Son olarak vakfiyede caminin mimari özelliklerine dair herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Bununla birlikte, dönemin camileri göz önünde bulundurulduğunda yapının ahşap olduğu düşünülmektedir.

Hüseyin Ağa Camii 19. yüzyılın ortalarına kadar kesintisiz ve sorunsuz bir şekilde varlığını sürdürmüştür[53].

26 Ekim 1845 (24 Şevval 1261) günü öğle saatinde Rum mahallesinde mumcu Aci Theodoros'un evinde kazaen çıkan yangın, rüzgârın da etkisiyle şehre yayılmış, idareciler ve ahalinin söndürme teşebbüslerine rağmen büyümüş ve nihayet rüzgarın şiddetini kaybetmesi üzerine on beş saat sonra sönmüştür. Şehirdeki tüm grupları (Müslüman, Rum, Ermeni ve Yahudi) etkileyen yangın Çınarlık (sonradan Kurşunlu) ve Tıflı camilerini, ayrıca vakfın gayrimenkullerinden olan at değirmenini yok etmiştir. Vakfiyede bahsi geçen caminin hemen yakınındaki anayol üzerinde birbirine bitişik 5 adet attar dükkânı da yangından etkilenen 45 Müslüman dükkânı arasında yer almış olabileceği düşünülmektedir[54].

Yangın, cami ve vakfını yarım asra yakın atıl bırakmıştır. Caminin şimdiki şekli ile inşa süreci ve açılışı ile ilgili en mufassal malumat daha evvel kısmen değindiğimiz Biga Sancağı Mutasarrıfı Ahmet Ziver Efendi ve İdare Meclisi'nce kaleme alınan teşekkür mektubunda yer almaktadır[55].

---

[51] *VGMA*, Defter/Sayfa Nr: 1328/27. Tevliyet Hacı Mehmet Efendi'ye tevcih edilecektir.

[52] *VGMA*, Defter/Sayfa/Sıra Nr: 734/294/148. Vakfiye yaklaşık 6 ay sonra tescil edilecektir (10 Rebiulahir 1136 / 7 Ocak 1724).

[53] Mesela tahmini 1830 tarihli bir hatt-ı hümayunda Yörükan Ağası Hüseyin Ağa Camisi'nin boş olan hatipliğine darüssaade ağasının arzı ile Ali Halife tayin edilmiştir. *BOA*, HAT. Nr. 1580/63.

[54] Korkmaz, "Çanakkale'de Yangınlar (1836–1866)", 58-61; *BOA,* İ. DH. Nr. 112/5679, Lef 9.

[55] *BOA,* Y. PRK. UM. Nr: 20/106. Mutasarrıf Ziver Bey Yalı Camisi haziresinde yatmaktadır.

Buna göre Kale-i Sultaniye Kasaba'sındaki Yörük Hüseyin Ağa nam-ı diğer Tıflı Cami-i şerifinin 30-35 yıl içinde yıkılmaya yüz tutmuş, harap halde iken (*ale't-tedric haraba yüz tutarak adeta inhidam derecesine gelmiş*) Sultan II. Abdülhamit'in iradesince Boğaz Kaleleri Müfettişi Asaf Paşa'nın marifetiyle inşa edilmiş, ayrıca cami görevlileri olarak imam, hatip ve diğer hizmetlileri için aylık 500 kuruş miktarı gelir getirir vakıf akarı tahsis edilmiştir.

Cami, 13 Şubat 1891 (4 Recep 1308) Cuma günü şehrin sivil ve askeri idarecileri, subay ve eşrafı gibi ileri gelenlerinin yanısıra haziresindeki ibtidaiyye mektebinden iki yüzden fazla erkek talebenin hazır bulunduğu bir mecliste mevlid-i nebi kıraatı ile açılmıştır.

Tıflı Camii'ne 16 yıl sonra ihtiyaç üzerine bir abdesthane inşa edilmesine karar verilmiştir. 3 hücreli, 2 idrar mahalli ihtiva edecek olan abdesthane şadırvanın yanına inşa edilecektir. Bu iş için 1 Mayıs 1907'de (rumi 18 Nisan 1323) bir iş listesi çıkarılmış, 15 gün sonra işin masrafı ile müteahhitlik işlerinin tafsilatına yer verilmiştir[56]. Ancak devam niteliğindeki belgeye ulaşılamadığından, abdesthanenin akıbeti hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır.

Tıflı Camii'nin finansörü Hüseyin Ağa Vakfı'nın 1911'deki yetersiz durumu Evkaf Nazırı Yardımcısı tarafından şöyle dile getirilmiştir[57]:

> "Yörükan Ağası Hüseyin Ağa Vakfı'ndan Kale-i Sultaniye'de vaki Tıflı Camii-i şerifinin imamet ve hitabet cihetleri cihat-ı sairesinin tevcihi hakkında vaki olan iş'ar-ı mahalli [yerinden yazışmalar] üzerine icra kılınan muamele ve cereyan eden muhabere neticesinde cami-i şerif-i mezkur vakfının tevliyeti [idaresi] tarih-i atik ile mukayyed ise de şimdiye kadar tevliyetin meşrutun-lehi zuhur etmediğinden vakf-ı mezburun mazbutan [Evkaf-ı Hümayun'ca] idare olunmakda bulunduğu anlaşılmağla tevliyet kaydının bitterkin [silinmekle] vakf-ı mezkurun resmen Hazine-i Evkaf'dan zabtıyla senevî [yıllık] 7.242 guruş varidatından Mahkeme-i Evkaf i'lamı vechile şimdi 200 guruşunun imamet ve hitabet cihetlerine ve şimdi 140 guruşunun müezzin-i evvel ve 60 guruşunun kayyım cihetlerine tahsisiyle bu cihetlerden maada [başka] vakfiyede münderic olmayan cihatın ve vazifelerinin terkini [silinmesini] ve gayr-i ez tahsisi [tahsisinden başka] baki [kalan] varidatının cami-i şerif-i mezkurun mesarif-i tamiriyyesine karşılık olmak üzre mevkuf hazine tutulması hususunun ancak hazine kararıyla huzur-ı sami cenab-ı Sadaretpenahîlerinden arz ve istizanına mübaşeret kılındı. Olbabda emr u ferman hazret-i men lehülemrindir. 27 Saferülhayr 1329 / 13 Şubat 1326 [26 Şubat 1911] Muavin-i Evkaf Nazırı".

Şimdiki şekli ile cami, kareye yakın planlı, kesme taştan mamul, ahşap kırma çatılıdır. Yine kesme taştan mamul tek minaresi sağdadır. Minare kaidesine bir güneş kabartması yer alır. Camiye kuzey ve batı duvarındaki iki kapıdan girilir. Kapı boyutları nerede ise aynı olmasına rağmen inşa kitabesinin batı duvarındaki giriş kapısı üzerine monte edilmesi cümle kapısı tercihinin bu cihetten yana yapıldığını gösterir. 9 pencereden ışık alan mabedin mihrabı yarım daire şeklinde dışarı taşırılmıştır.

1.4.3. Mektep

Caminin haziresinde olduğu ifade edilen ibtidaiyye mektebi günümüze ulaşmamıştır. Kitabesinden varlığı bilinen bu mektep 1845 yangınından 25 yıl sonra, caminin şimdiki şekliye inşasından da 20 küsür yıl önce inşa edilmiştir (1286/1869). İsmi camide yaşayan mektebin bugün Tıflı Camii avlu kapısı üzerine yerleştirilen kitabesi şu şekildedir:

Hazret-i Abdülaziz Hân-ı Evvel ra'iyyet-perverin	Niyyeti mevkûf-ı ıslâhât-ı âlem dâimâ
Nice mektebler binâsıyla o İskender-hisâl	Sed çekip Ye'cûc-ı cehli eyledi mahv u hebâ
Oldu çünkim maksad-ı şâhânesi i'mâr-ı mülk	Eyledi hep bendegânı da o isre iktiza
Nâmdâş-ı *Ahmedü'l-Muhtârını vâlî* edip	Merkez-i Bahr-i Sefidi etdi ihsân u atâ
Olalı vâlî-i deryâ-yı sefîd ol yemm-i himem	Mevc-i gamdan etdi herkes sâhil-i maksûdı câ
Himmetiyle her mahal ma'mûr [u] âbâdân olup	Bûm-ı gam pervâz edip gitdi adem-âbâda tâ
İşte ez-cümle bu *mekteb* sâye-i şâhânede	Oldu ikdâmıyla bir muhkem binâ-yı cân-fezâ
Tarh olundu böyle bir resm-i mu'allà üzre kim	Tâk-ı Kisrâ ana nisbet bir mahall-i tengnâ
Vakt-i dil-şâd-ı şâhide bulup hüsn-i hitâm	Yümn ile feth u küşâd oldu bu câ-yı dil-güşâ
Cem' olub hîn-i küşâdında ahâli sıkd ile	Eylediler şah-ı devrâna dua-yı bî-riyâ
Okusun tull[a]b *Feyzî* cevher tarîhini	"Şâh-ı âlem kıldı himmet oldu bu *mekteb* binâ". Sene 1286
	Nemekahu Muhammed Mısrî

[56] *BOA(V),* EV. MH. TIK. Nr. 69/7.

[57] *BOA,* ŞD. Nr. 195/70.

Kitabe altı satır ve yirmi iki beyitten oluşmaktadır. Kartuş içindeki manzum şiirin son iki beytinin sağına hattat Muhammet Mısrî imzası atılmışken sol tarafına inşa senesi hakkolunmuştur.

Kitabede dönemin Bahr-i Sefid Vilayeti Valisi Kayserili Ahmet Paşa'nın şehre bereket getirdiği, sağlam binasıyla bu mektebin de himmetlerinden biri olduğu, ahalinin katılımıyla açıldığı ifade edilmiştir. Kayserili Ahmet Paşa 1857-1860 ve 1863-1873 arasında iki defa merkezi Çanakkale olan Cezayir-i Bahr-i Sefid Valisi olarak bölgede görev yapmıştır[58]. Paşa'nın muhtemelen bu ikinci döneminde inşasını tamamladığı, adı ile anılan bir külliyesi (Kayserili Ahmet Ağa/Tatarlar Camii) daha vardır.

Yukarıdaki manzum kitabenin şairi Feyzi'dir. Tarih düşürmede noktalı harflerin dikkate alındığı cevherî tarih düşürme yönteminin tercih edildiği kitabenin tarih beyiti bizim hesaplarımıza göre 4 eksik olup 1282 yılına işaret etmektedir.

Mektebin mimari özelliklerine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte, Vakıflar Arşivi'nde vakfın görevlilerine ilişkin bir belgede dolaylı bazı ipuçları yer almaktadır. İlgili kısımlar şu şekildedir[59]:

> "(…) [12]85 tarihinde cami-i mezkurun haziresine mücededdeden inşa edilen mekteb-i rüşdiye, tahtına 5 bap dükkân yapılarak cami-i mezkure terk ve ahîran iradından tesviye olunmak üzre akçe istikraz ile cami-i şerif-i mezkurun havlisinde ifrazen(?) Yahudi çarşısı derununa müsadif arsa üzerine 4 bab kargir dükkân inşa olunarak bunların icare-i seneviyyesi dahi 7.500 kuruş raddesinde olup vakf-ı saire misillu idare olunmakta bulunduğu iş'ar olunmasından naşi (…)"

Vakfın bahsi geçen yerde birbirine bitişik 5 göz dükkânı vardı. Bahsi geçen bu dükkânlar daha evvel -belki de 1845 yangınında- ortadan kalkmış, mektep inşası bahanesi ile yeniden inşa edilmiş olabileceği düşünülmektedir. Bir de mektep bu dükkânların ikinci katında faaliyet göstermiş olabileceği anlaşılmıştır.

Cami çevresinde bir Yahudi çarşısından da söz edilmektedir. Aynalı Çarşı'nın 1889 tarihli olması, söz konusu belgedeki tarihten yaklaşık 20 yıl sonrasına işaret etmektedir. Bu durum, Aynalı Çarşı'nın bulunduğu yerde daha önce de bir Yahudi çarşısının var olabileceğini düşündürmektedir.

Caminin bugün doğu duvarına rastgele istiflenmiş, kırık dökük mezar taşları bulunmaktadır. Bunların buraya nasıl geldiği tespit edilememiştir. Caminin bugün kıble tarafındaki boşluk, bir dönem cami haziresi olarak kullanıldığını düşündürmektedir. Ancak bu konuda kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır.

1.5. Kayserili Ahmet Paşa (Tatarlar) Külliyesi

Külliye; cami, Kadirî dergâhı, Nedime Hanım Türbesi, çeşme ve küçük de olsa hazireden oluşan yapı topluluğundan oluşmaktadır. Vaktiyle caminin önünde yer aldığı belirtilen şadırvandan günümüze yalnızca hazirede bulunan kitabesi ulaşmıştır.

Bani Kayserili Ahmet Paşa 1806 yılında Kayseri'ye bağlı Tomarza İlçesi Pusatlı Köyü'nde dünyaya geldi. 10 yaşında babası ile İstanbul'a hicret etti. Er olarak girdiği donanmada azim ve kabiliyetinden ötürü hızla yükselen Ahmet Paşa, 1857-1860 ve 1863-1873 yılları arasında iki defa, merkezi bir dönem Çanakkale olan Cezayir-i Bahr-i Sefid Valisi olarak bölgede görev yaptı[60]. Nihayet 1873'te Bahriye Nazırlığına kadar yükseldi.

Ahmet Paşa Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi olaylarına karışmış, Sultan V. Murat'ın kısa süren saltanatı akabinde tahta Sultan II. Abdülhamit'in geçmesi ile tenzil-i rütbeye uğramış, İstanbul'dan bir nevi sürgün demek olan Tuna Valiliğine tayin edilmiştir. Paşa bu son görevinde rahatsızlanınca İstanbul'a dönmesine izin verilmiş ve kısa süre sonra vefat ederek Süleymaniye Camii haziresine defnedilmiştir (1878).

Külliye, Sultan Abdülaziz devrinde tesis edildiğinden Aziziye adını alan, Tatar göçmenlerin iskân edildiği mahallede yer alır.

Külliyenin inşasına dair ne kitabe ne de bir arşiv belgesine henüz ulaşılamadı. Külliyenin inşası Paşa'nın Çanakkale'deki bu ikinci döneminde (1863-1873) tamamlanmış olmalıdır. Bani Ahmet Paşa'nın külliyenin ihtiyaçları için 1 Eylül 1871 (15 Cemaziyelahir 1288) tarihli bir de vakıf tayin etmesi inşa tarihinin üst sınırına işaret eder[61].

---

[58] Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, 1/202.

[59] *VGMA,* Defter/Sayfa Nr: 904/71

[60] Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, 1/202.

[61] *VGMA,* Defter/Sayfa/Sıra Nr: 585/63/69.

Nakibüleşraf Seyyid Süleyman Faik Efendi'nin mütevelli tayin edildiği vakfın gayri menkulleri, Çanakkale haricinde Harmanlık adlı yerde yeni baştan inşa edilmiş çanakçı atölyelerinin yakınındaki üç tarafı Paşa'nın tasarrufunda olan bir arsa ve ekmekçi fırını; birbirine bitişik bakkal dükkânı ve bir kahvehane, yine Yalı Mahallesi'nde Hastane Caddesi'ndeki konağının selamlık tarafında tarafında bulunan kargir bir fıstıkçı dükkânı bulunmaktadır.

Gayri menkuller mütevelli marifetiyle kiraya verilecek, bu gelirlerden caminin hatibine aylık 40, imamına 50, müezzine 40, camiye bitişik sübyan mektebi muallimine 15 kuruş maaş verilecektir. Ayrıca her yıl rebiülevvel ayının ilk cumasında, namazdan sonra mevlid-i şerif kıraat edilecek, bu iş için 500 kuruş sarf edilecektir. Kalan gelir ile caminin aydınlatılması için zeytinyağı ve mum alınacaktır.

1.5.1. Cami

Cami kareye yakın dikdörtgen planlı kırma çatılıdır. Kesme taştan mamul mabedin mihrabı yarım daire olarak taşırılmıştır. Duvarlar sıvalı ve badanalıdır. Toplam 11 pencereden ışık alır. Yine kesme taştan minaresi sağdadır. Pek çok tadilat geçiren yapıya bir dönem betonarme son cemaat yeri eklenmiş[62], bu ilave de yakın zamanda (2012) tamamlanan onarımda kaldırılarak ahşap olarak yenilenmiştir.

1.5.2. Kadirîhane

Külliye dâhiline yer alan Kadirîhane olarak kullanıldığı ifade edilen sekizgen yapının da herhangi bir yerinde kitabesi yoktur. *Meclis-i Meşayih Arşivi* dâhil kaynaklarda yaptığımız araştırmalardan henüz netice alabilmiş değiliz. Kadirîhane yakıştırması hazirede medfun Şeyh Ömer Efendi'den (v. 1316/1898-9) ötürü olabilir. Yapının 19. yüzyılın sonlarında inşa edildiği tahmin edilmektedir[63].

1.5.3. Türbe

Kare planlı Nedime Hanım Türbesi 1904 (1322) yılında inşa edilmiştir. Kitabesi şudur: *Eğribozlu merhum Ömer Paşazade Kala-i Sultaniye Mutasarrıfı Saadetlü / Hıfzı Paşa Hazretleri'nin kerimesi merhume Hanife Nedime / Hanımın türbesidir. Sene-i hicriyye 1322 – sene-i maliyye 1320.*

Nedime Hanım bugün Yunanistan sınırları içerisinde kalan Eğribozlu Ömer Paşa'nın torunu, Kale-i Sultaniye Mutasarrıfı Hıfzı Tevfik Paşa'nın kızıdır. Nedime Hanım'ın türbedeki ahşap sandukasında kendisine ait olduğunu belirtir herhangi bir kitabe ya da levha bulunmamktadır. Nedime Hanım'ın yanında kendi sandukasından daha küçük ebatta bir sanduka daha var. Bu sandukanın kime ait olduğuna dair ne türbede ne de sair kaynaklarda bir malumata ulaşabilmiş değiliz.

1.5.4. Şadırvan

Caminin önünde yer aldığı bildirilen 1873 (1290) tarihli şadırvan günümüze ulaşamamıştır. Bani Ahmet Paşa'nın eşi Fatma Hanım'ın yaptırdığı şadırvanın kitabesi bugün hazirede kendi kabrine konmuştur. Kitabesi şudur:

Harem-i muhterem-i *Hazret-i Ahmed Paşa*	*Fâtıma Hanım'ı* Hak etmiş idi hayra karîn
Yapdı Mevlâ yoluna böyle güzel *şadırvan*	Kıldı bu cami-i vâlâyı anınla tezyîn
Eyle tecdîd-i vuzû eyle namaza ikdâm	Kıl dua sâhibetü'l-hayra ola gamdan emîn
Oldu tevfîk-i Hudâ ile bu hayra nail	İnd-i Mevlâda bula ecrin o bânû-yi güzîn
Geldi bir mısra-ı ziba ile *Feyzî* tarih	"Bu şadırvan müzeyyen yapılıp oldu metîn". 1290

1.5.5. Hazire

Hazirede ikisi kimliği belli toplam 5 defin vardır. Bunlardan biri bani Ahmet Paşa'nın eşi Fatıma Hanım'a (v. 1290/1873-4) aittir. Şair Fevzî'nin inşad ettiği mezar taşı kitabesi şudur:

> "Zevce-i tâhire Hazret-i Ahmed Paşa / Nâgehân rûhunı Mevlâ yoluna kıldı fedâ / Bildi bu hâne-i fânîde beka olmadığın / Azm idüb meskenini kıldı sarây-ı ukbâ / Âkile mu'temede sâliha bir hanım idi / Hüsn-i hulkun anub ağlarsa sezâ bây u gedâ / Nâmdaşı bulunan bint-i Resulullah'a / Hem-civar eyleye mahşerde ânı Rabb-i Huda / Bir sena-hân çıkub söyledi Feyzî tarih / Fâtıma Hânım'a Firdevs ola câ-yı me'vâ. Sene 1290".

[62] Dündar, «Çanakkale'de Geç Osmanlı Dönemi Camileri», 68.

[63] Dündar, «Çanakkale'de Geç Osmanlı Dönemi Camileri», 68.

Diğer mezar, Şeyh Ömer Efendi'ye (v. 1316/1898-9) ait. Oğlunun yazdığı mezar taşı kitabesi mermer bir levha üzerine nadiren görülen kabartma yerine oyma tekniğiyle işlenmiştir. Arkasındaki taşa raptedilen bu levhanın altına kitabenin günümüz harfleri ile okunuşu yazılmıştır. Aynı zamanda hazırlanmış olma ihtimali yüksek levhanın harf inkılabından (1928) sonra buraya asıldığı anlaşılmaktadır. Kitabe babası için oğlu Halil Efendi tarafından inşad edilmiştir. Kitabe şu şekildedir:

> "Gûşuma geldi lisan-ı hatiften bir sadâ / Şeyh Ömer Efendi eyledi cennet-i dâr-ı necât / Nûş edip dest-i Haydar'dan âb-ı şehâdet / Hay deyip uçmuş cihândan bir mürşid-i kudsî-sıfat / Gözyaşı ile oğlu Halîl yazdı tarîhini / Bu levh-i makber zâ'ire olsun 'ibret-i mir'ât. Sene 1316".

1.5.6. Çeşme

Külliye avlusunun caddeye bakan tarafında yer alan ve 1886 (1304) tarihli olan çeşme, Sultan II. Abdülhamid döneminde inşa edilmiştir. Çeşmenin mensur kitabesi şu şekildedir: *Es-Sultan ibü's-Sultan el-Gazi Abdulhamid Han-ı Sani Efendimiz / Hazretlerinin saye-i şevket-vaye-i hazret-i / Mülûkanelerinde işbu çeşme inşa olunmuşdur. Sene 1304.*

Suyu akan çeşmenin kitabesinin bir bölümü tahrip edilmiştir.

1.6. Kurşunlu (Çınarlık, Arap İbrahim Paşa) Camisi

Cami, Arap İbrahim Paşa Caddesi ile Setbaşı Sokağı'nın birleştiği köşededir. Yapı ikinci banisinden ötürü "Arap İbrahim Paşa", kubbesindeki kurşun kaplaması nedeniyle de 'Kurşunlu" Camii olarak anılmaktadır. Çanakkale merkezde kubbeli tek cami budur.

Cami ilk defa Çarhîzade Mehmet Efendi tarafından ahşap olarak yapılmış, 26 Ekim 1845'te Rum Mahallesi'nde kazaen çıkan yangın ile ortadan kalkmıştır[64]. Cami neredeyse 4 yıl bu halde kalmış, nihayet Biga Mutasarrıfı Hüseyin Hüsnü Efendi ahalinin ibadethane sıkıntısını, Biga Meclisi'nin inşanın nasıl ve ne kadara yapılacağını belirten mazbatası ile birlikte 10 Temmuz 1849'da (19 Şaban 1265) Payitaht'a iletmiştir[65]:

> "Maruz çâker kemineleridir ki,
>
> Nezaret-i Evkaf-ı Hümayun'a mülhak evkafdan Kale-i Sultaniye Kasabası'nda Çınarlık Mahallesi'nde vaki ashab-ı hayratdan müteveffa Çarhîzade Mehmed Efendi'nin bina eylediği cami-i şerif bundan akdem vuku bulan harikde [yangında] muhterik olarak [yanarak] civarında başka cami-i şerif olmadığından müceddeden inşasına müsaade-i seniyye istihsalini? ahali-i mahalle-i mezbur niyaz ve istida edib saye-i şevket-vaye-i hazret-i şâhânede cami-i şerif-i mezkurun inşasıyla ahali-i mahalle-i merkumenin istihsal-i mesruriyetleri şân-ı âlî icabından bulunmuş ve olbabda Biga Meclisi'nden tanzim olunan bir kıta mazbata ile evkaf müdürü bendelerinin arizası ve keşf ve vakf-ı mezburun muhasebe defterleri leffen taksim kılınmış olmağla muvafık emr u irade-i vekaletpenahileri buyrulduğu halde cami-i şerif-i mezkurun inşasıyla ahali-i mahalle-i merkumenin esbab-ı mesruriyetlerinin istihsali hususuna müsaade-i cenab-ı vekaletpenahî erzan ve şayan buyrulmak babında emr u ferman hazret-i men lehül emrindir".

Anlaşılan o ki bu çaba neticesiz kalmış, yeniden inşa, yaklaşık 20 yıl sonra şimdiki şekli ile caminin yandığı dönemde Biga Mutasarrıfı olan Arap İbrahim Paşa tarafından gerçekleştirilmiştir. İbrahim Paşa kendi malından 500 kese altın katarak gerçekleştirdiği bu inşadan ötürü ayrıca ödüllendirilmiştir. Caminin açılış töreni ile ilgili malumatı da ihtiva eden padişah buyruğu kayda değer[66]:

> "[Sadrazam Tezkiresi]
>
> Atufetlu Efendim Hazretleri
>
> Kale-i Sultaniye'de mukaddema harîkzede olan Çerhîzade Cami-i Şerifi'nin Biga Mutasarrıfı esbak saadetli İbrahim Paşa tarafından 500 kese sarfla kargir olarak inşasına mübaşeretle bu kere hitam bulup veladet-i bâhirü's-saadet-i Hazret-i Hilafetpenahî'ye müsadif olan leyle-i mübareke-i beratda [1 Aralık 1868 Salı] ne suretle küşad olunduğu ve dua-yı mefruzü'l-eda-yı füzun? eyyam-ı ömr ü şevket cenab-ı Padişahînin tekrarıyla ne vechile tezyin-i lisan-ı ubudiyet kılındığı ifadesine dair Cezayir Bahr-i Sefid

[64] *BOA,* İ. DH. Nr. 5679, Lef 2, 5, 6, 9; Şerif Korkmaz, "Çanakkale'de Yangınlar (1836–1866)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi,* C: XXIX, 2010, s. 58-59.

[65] *BOA*, A.MKT. Nr. 212/54. Toplam 30.000 kuruşa tamamlanması öngörülen inşa için masrafların nasıl ve ne şekilde temin edilebileceğini içeren Evkaf Nazırı Ali Şefik Efendi'nin derkenarı için bkz. *BOA*, A.MKT. Nr. 220/91.

[66] *BOA*, İ. DH. Nr. 585/40706. Ayrıca bkz. *BOA*, A.MKT.MHM. Nr. 430/80.

> Vilayeti Valisi devletli Paşa Hazretlerinin tahriratı leffen arz u takdim kılındı. Paşa-yı muma ileyhin bu babda vukua gelen himmet ve gayreti eser-i hamiyyet dirayatı? olarak şayan-ı takdir mevadd-ı hayriyyeden olmasıyla işbu hizmetini takdiren saye-i ihsan vaye-i hazret-i padişahîde kendisine ikinci rütbeden bir kıta Mecidi Nişan-ı zîşanı inayet ve ihsan buyrulması hakkında her ne vechile emr u irade-i seniyye cenab-ı mülükâne müteallikl ve şerefdudur buyrulur ise ona göre hareket olacağını beyanıyla tezkire-i senaveri terkim olundu efendim 6 Ramazan 1285 [21 Aralık 1868]"
>
> [Padişah Buyruğu]
>
> Maruz çaker kemineleridir ki,
>
> Esâbi-'i zeyb tanzim olan işbu tezkire-i samiye-i asıfaneleriyle tahrirat-ı merkume manzur-ı mealim-vakur-ı Hazret-i şehinşahî buyrulmuş ve ber vech-i istizan paşa-yı muma ileyh rütbe-i mezkureden bir kıta mecidi nişan-ı zîşanı i'tâsı şerefsunuh ve sudur buyrulan emr u irade-i seniyye hazret-i mülükane mantuk-i âlîsinden olarak tahrirat-ı merkume yine savb-ı sami-i ? iade kılınmış olmağla olbabda emru ferman hazret-i veliyyül emrindir. 7 Ramazan 1285 [22 Aralık 1868]."

Cami, 1 Aralık 1868 Salı günü Berat Gecesi'nde ibadete açılmıştır. Caminin cümle kapısı üzerindeki kitabesi şudur[67]:

Alev-gîr kazâdan bu *Çınarlık Cami'i* bir şeb	Misal-i kalb-i âşık *muhterik olmuş* idi
Eser yoğ idi bünyân-ı atîkinden kalıp vîrân	Der [ü] divârdan hâlî mahaldi bu ibadetgâh
Arab nâmıyla şöhret-yâb *İbrahim Paşa* kim	Mukaddem *vâli-i Biga* idi ol zâtın âlî-câh
Bu hayrâta nisbetle tarîk-i Hakk'ı gösterdi	O vâlâ-himmete tevfîk-i Rabbanî olup hem-râh
Bu zibâ mescidi tahsîl-i beyt-i huld için yapdı	Hadis-i 'men benâ'ya istinaden hasbeten-lillah
Di *Feyzî* matâf-ı mü'minîne bir güzel tarîh	"Ne a'lâ oldu *İbrahim Paşa* yapdı beytullah". 1285

Cami, kare planlı ve üzeri kurşun kaplı tek kubbelidir. Üzeri sıvalı olduğundan mabedin yapı tarzı bilinmemektedir. Tek minaresi âdet olduğu üzere sağdadır. Mabede kuzey cephedeki cümle kapısından girilir. İhya kitabesi de giriş kapısı üzerindedir. Mihrabı dışa yarım daire taşırılan mabet, toplam 10 pencereden ışık alır.

Cami minaresi, Çanakkale muharebeleri sırasında baklava dilimine boyanmıştır. Benzerini Yalı Camii minaresinde de gördüğümüz bu tasarruf, minareyi topçu atışlarından korumak içindir.

Caminin kıble tarafında yer alan tek mezar, sultanın silahşoru Kara Kethüdazade el-Hâc Muhammed Ağa'ya (v. 1211/1796-7) aittir. Katibi kavuk başlıklı, sülüs hatlı 11 satırlık mezar taşı kitabesi şudur:

> "Hüve'l-Bâkî / Bu dünyâda bulmadım hiç râhatı / İhtiyâr etdim ânınçün rıhleti / Kimse gülmez kimse dahi gülmeye / Zevkine değmez cihânın mihneti / Dâr-ı dünyâ bir misâfirhânedir / Aklı olan bundan alsun ibreti / Merhûm ve mağfûr Kara Kethüda / Zade el-Hâc Muhammed Ağa Silahşor-i / Hazret-i Şehriyarî ruhiçün el-Fatiha / Sene 1211".

1.7. Necip Paşa Camisi

Caminin banisi Necip Paşa (1820-1901), Akdeniz Topçu Birliği Tugay Komutanı idi. Bu göreve 18 Temmuz 1892'de atanmış, 1 Ekim 1893'te de başarılı hizmetlerinin ödülü olarak ikinci rütbeden *Nişan-ı Ali-i Osmani* ile taltif edilmiştir[68].

Necip Paşa dinine düşkün ve cömert bir insandır. Bugün Çanakkale İl Kültür Müdürlüğünün kullanımında olan sahildeki konakta ikamet etmekte iken yaşadığı konağa yakın bir yere cami yaptırmak ister. İnşaatı başlatmış, ancak yapının tamamlanması eşi tarafından gerçekleştirilmiştir.

Necip Paşa bugün Kilitbahir Köyü'nde Cahidi Sultan Camii Haziresi'nde medfundur. Üstüvani formda mermer mezar taşı kitabesinde yazıldığına göre vefatından kısa süre evvel tedavi için vatanına giderken vapurda vefat etiştir: "Hüve'l-Hallâku'l-Bâkî / Lâ ilâhe illallâh Muhammeden Resûlullah / Bu yerde defn olan Bahr-i Sefîd Boğazı / Topçu Alâyları Mîrlivâsı Necib Paşa / Li-ecli't-tedâvî 1316 senesi vatanına giderken / Vapurda İrci'î fermânına lebbeyk-zen oldu / Zâirinden Fâtiha niyâz ider. Sene 1319".

---

[67] Gülgün Yazıcı, "Çanakkale'de Manzum Kitabeler", 648-9.

[68] İsmail Sabah, "Eceabat İlçesindeki Tarihi Cami Kitabeleri ve Hazirelerde Mevcut Osmanlı Mezar Taşlarına Dair Bazı Tespitler", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı* 23/36 (Haziran 2024), 111-112.

Mezar taşı kitabesinde 1316'da hastalandığı, 1319'da vefat ettiği kayıtlıdır. Bu tarihlerden ilki Rumi, diğeri Hicri olmalıdır. Her iki takvimin başlangıç ve bitiş tarihleri dikkate alındığında arada yaklaşık 37 günlük bir fark bulunmaktadır. Her iki takvimin kesiştiği tarih aralığı Mart-Nisan 1901'dir. Bu Necip Paşa'nın ay gün olarak sınırlandırılmış vefat tarihi aralığıdır[69].

Necip Paşa'nın sağlığı veya ömrü caminin tamamlanmasına el vermemiş olmalı ki, inşaatın tamamlanma işini eşine vasiyet edecektir. Nitekim bugün yeni caminin giriş kapısı üzerindeki 1318 tarihli kitabesi bu görevin kocasından eşine intikal ettiğini belirtmektedir: "Sâhibü'l-hayr Necib Paşa-yı ulüvv-i himmet / İnşâsını bu câmiin itdi vasiyyet / İştirâk itdi bu hayra haremi / Hânım efendi bu ne devlet ne saâdet / Kılına bunda namâz idile hem de du'â / Bânî-i hayrının ola cânı ve makâmı Cennet. Sene 1318".

Cami kitabesindeki 1318 yılı biraz kafa karıştırıyor doğrusu. Buradaki tarih alışık olduğumuz üzere Hicri ise -ilgili hicri yılın son günü olan 29 Zilhicce 1318'den hareketle- 19 Nisan 1901 demektir ve Necip Paşa'nın vefatından (Mart-Nisan 1901) kısa süre sonra tamamlandığına işaret eder.

Şayet âdeti hilafına Rumi ise, yine son güne itibarla inşaatın tamamlanması 13 Mart 1903'e sarkacaktır. Bu da vefatından iki yıl sonrası demektir. Biz yine de hicri olanı tercih ediyoruz. Ancak her iki tarihin de uygun olduğunu söyleyebiliriz[70].

Kitabede Necip Paşa'nın eşinin adı yazmıyor. Hakkında başka bir malumata da henüz ulaşamadık. Arşivde bulduğumuz 28 Mayıs 1904 (rumi 15 Mayıs 1320 hicri 13 Rebiulevvel 1322) tarihli belgede, eşi Nesibe Hanım'ın Yalı Mahallesi'nde, caminin ihtiyaçları için 12 Aralık 1903'ten evvel (rumi 29 Teşrinisani 1319) iki odalı, iki katlı bir dükkân vakfettiği belirtilmiştir[71].

Camiye yapılan 24 Şubat 1904 tarihli görevlendirme belgesinde de bu defa Necip Paşa'nın eşi, Osman kızı Şerife Hasibe şeklinde yer alacaktır. Her iki ismin yazılışındaki benzerlik, kayıtların tutulması sırasında kâtiplerin yanılmasına yol açmış olmalıdır.

Caminin ilk şekli günümüze ulaşmamıştır. Tarihî fotoğraflarından ilk şeklinin ahşap kırma çatılı, kareye yakın planlı ve sağ tarafında günümüzdeki minareye göre daha bodur tek minareli olduğu anlaşılmaktadır.

Cami 18 Mart 1953 yılında yaşanan Yenice depreminden etkilenmiş, halkın desteği ile 1965 yılında şimdiki şeklini almıştır.

Minare son olarak 24 Mayıs 2014'teki depremde bir kez daha yıkılmış, şimdiki şeklini yine halkın destekleri ile almıştır.

Cami ters T planlı ve kubbelidir. Taş kaplamalı olan yapının biri merkezî olmak üzere üç tarafında ikişer olmak üzere toplam yedi kubbesi bulunmaktadır. Kubbesine İhlas Suresi yazılmıştır.

2. BÖLÜM: GÜNÜMÜZE ULAŞAMAYAN CAMİLER

Çanakkale il merkezinde günümüzde dokuz tarihî mescit ve cami bulunmaktadır. Bunlar Kale içindeki Fatih ve Abdülaziz mescitleri ile Fatih, Yalı, Tıflı, Kurşunlu, Kayserili Ahmet Paşa ve Necip Paşa camileridir. Arşiv belgeleri üzerine yaptığımız bu çalışmada bir kısmının yerini tespit edebildiğimiz dokuz mescit/caminin kayıp olduğunu tespit ettik. Bu yapıların konumlarının belirlenmesinde en fazla yararlanılan kaynaklar Çanakkale şehir merkezine ait 1932 tarihli şehir haritası ile bugün sosyal medyada da dolaşımda olan tarihî fotoğraflarıdır.

2.1. YERİ TESPİT EDİLEBİLEN CAMİLER

2.1.1. Arslanca Camisi

Camiye ismini veren Arslanca'nın kim olduğu, caminin ilk defa ne zaman tesis edildiği ve ne zaman ortadan kalktığı henüz tespit edilememiştir. Vesikalarda camiye ismini veren kişi "Aslanca, Arslancı, Arslanca" olarak geçerken son dönemde (Nisan 1868) "Arslan Baba" olarak anılmıştır[72].

Bugün Arslanca Dede Yatırı olarak anılan yerde de bir başkasının mezar taşı bulunmaktadır. Bu caminin haziresinden kalma yegane taş olabilir. Süleyman Ağa'nın (v. 1265 / 1848-9) 6 satırlık, sülüs hatlı mezar taşı

[69] Hesap şöyle: 13 Mart 1901 = 28 Şubat 1316 = 22 Zilkade 1318. Kitabede yazan 1319'a (1 Muharrem 1319 = 20 Nisan 1901) yaklaşık 37 gün var. Yani bu tarihlerden ilki Rumi, diğer Hicri olmalı.

[70] Hesap şöyle: Rumi ise; 1 Mart 1318 = 4 Zilhicce 1319 = 14 Mart 1902 Hicri ise; 1 Muharrem 1318 = 18 Nisan 1316 = 1 Mayıs 1900.

[71] "Fevkani iki odayı müştemil tahtani bir bab kargir mağaza", *VGMA*, Defter Nr: 2518/4).

[72] *BOA(V),* EV.MH. Nr. 1340/225, 227.

kitabesi şudur: *Hüve'l-Bakî / Mülazım Halil Ağa / Mahdumu merhum / es-Seyyid Süleyman Efendi / Ruhiçün Fatiha / Sene 1265* (1848-9).

Cami ile ilgili ilk belge 1712 tarihlidir[73]. Yörükler Ağası Hüseyin Ağa'nın 14 Temmuz 1723 (10 Şevval 1135) tarihli vakfının şahitleri arasında Arslancı Camisi imamı Ali Efendi de yer alıyordu[74]. Cami ile ilgili son belgenin tarihi ise 14 Eylül 1903[75]. Caminin Cumhuriyet dönemine ulaşmadığı anlaşılmaktadır. Bir dönem mahalleye ismini veren (Arslancı Mahallesi)[76] yapıya 1932 tarihli belediye haritasında yer verilmemişse de bugün İnönü olarak adlandırılan caddenin adının o dönem Arslanca Caddesi olduğunu yazmaktadır. Mithat Atabay 300 lira kıymetindeki arsanın 1938 yılında satıldığını kaydeder[77]. Vakti zamanında caminin yanında bir de Hüseyin Ağa Muallimhanesi var imiş[78]. Çanakkale'de bugün aynı adla var olan caminin bu cami ile alakası bulunmamaktadır.

2.1.2. Dizdar Mescidi/Camisi

Cami kalenin hemen arkasında, bugünkü Fevzipaşa Mahallesi içerisinde Dizdar Geçidi ile Dizdar Sokağı'nın kavşağında idi. Banisi ve bina tarihi ile ilgili bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Cami ilk defa Çimenlik Kalesi muhafızı Mustafa Ağa tarafından inşa edilmiş. Elimizdeki en eski kayıt, 4 Mayıs 1867 (29 Zilhicce 1283) tarihli "*Biga Sancağı'nda bulunan evkaf-ı şerife hademelerinin Ağustos maaş ve vezaifleri olub ba-irade-i seniyye nakden Evkaf-ı Hümayun Hazine-i Celile irsali lazım gelen mebaliğin defteri"nde* Dizdar el-Hac Mustafa Ağa'nın Mescid-i şerif vakfı başlığında cami ve vakıf görevlilerini içeren listedir. Buna göre camisinde bir imam (Rıza Efendi) ve bir müezzin (Musa Efendi) bir de kayyım (Hüseyin Efendi) olan vakfın mütevellisi Hacı Mustafa Ağa'dır[79].

Görevlilerinin azlığı, maaşlarının da düşüklüğünden ötürü küçük bir mahalle mescidi olduğu ortadadır. Vakıflarda yaygın olarak görülen vâkıfın hayatta iken kendisini mütevelli tayin etmesi uygulamasından hareketle, adı geçen Hacı Mustafa Ağa'nın aynı zamanda banisi olabileceği düşünülebilir. Yapı, vazifesini ihmal eden imamın görevden el çektirilmesinden bahseden Eylül 1891 ve Eylül 1892'den tarihli iki belgede mescit olarak anılmıştır[80]. Bu durum, söz konusu tarihe kadar yapının faal olarak kullanıldığını göstermektedir.

20. yüzyılın başlarında artık ihtiyaca cevap vermeyen mescit genişletilerek camiye tahvil edilmiş, 1910 yılının ikinci yarısında da ibadete açılmıştır. Biga Mutasarrıfı'nın 24 Ekim 1910 tarihli telgrafı bu süreçleri özetliyor.

Telgrafta uzun zamandır harap halde olan Dizdar Camii'nin yine uzun zamandır harap olan Balıkhane ile birlikte halifenin doğum gününe denk getirilerek Rum, Ermeni ve Musevi din adamlarının da katıldığı bir törende mevlid-i Nebi okunarak açıldığı anlatılıyor[81]. Telgrafın tarihi rumî 11 Teşrinievvel 1326 (24 Ekim). Sultan Mehmed Reşad'ın doğum günü ise rumî 21 Teşrinievvel (2 Kasım 1844) Cumartesi. Arada 10 günlük fark var.

Camiden bahseden son belge 16 Ağustos 1911 tarihli. O da vazifesine bir şekilde son verilen cami hatibi İsmail Hakkı Efendi'nin izah talebi dilekçesi[82]. Cami 1932 haritasında gözüküyor. 1944 yılında 454 metrekarelik cami, 3.590 liraya satışa çıkmıştı[83]. Yeri boş olan cami tarihi fotoğraflarda görülebilmektedir. Minaresi bugün Salihler Köyü'ne nakledilmiştir.

Dizdar Camii'nin yanında bir zamanlar Hacı Hasan (ya da Hüseyin) Ağa Mektebi varmış. Mektebi 19. yüzyılın sonlarında faaliyetlerinden geri kalmış, amacı dışında bir dizi istismarın muhatabı olmuş anlaşılan. Nitekim 1888'lerden itibaren Meclis İdare Katibi Hacı Faik Efendi mekteb ve ona bağlı meşrutayı zaptedip aylık 200 kuruşa bir meyhaneye kiraya vererek kazanç sağlamakla itham edilmiştir. İşin garibi bu istismar 5 yıldır devam etmektedir. Bakınız durum 9 Kasım 1893 tarihli resmi yazışmaya nasıl yansımış[84]:

[73] *BOA,* C. EV. Nr. 558/28196.

[74] *VGMA*, Defter/Sayfa/Sıra Nr: 734/294/148.

[75] *BOA(V),* EV. MKT. Nr. 2841/74.

[76] *BOA(V),* EV. BRT. Nr. 235/195.

[77] Mithat Atabay, *Çanakkale Tarih ve Kültür Vakfı,* Paradigma Yayınları, Çanakkale 2021, s. 51.

[78] *BOA(V),* EV.BRT.Nr. 235/195 (tahmini tarih: Mayıs 1871).

[79] *BOA,* EV.d. 20009.

[80] *BOA(V),* EV.MKT. Nr. 1733/132; 1835/150.

[81] *OA,* DH.İD. 33/4. Ayrıca inşaat öncesi yazışmalar için bkz. *BOA(V),* EV.MH.TIK. Nr. 92/28; 127.

[82] *BOA(V),* EV.MKT. Nr. 3413/60.

[83] Atabay, *Çanakkale*, s. 50.

[84] *BOA*, MF.MKT. Nr. 186/59.

> "Biga Sancağı Mutasarrıflığı'na
>
> Kale-i Sultaniye'de Çay Mahallesi'nde kain [yer alan] Hacı Hasan Ağa Mektebi ile buna meşrut [ait] olan mağazayı beş altı sene mukaddem [önce, yaklaşık 1888] Meclis İdare Katibi Hacı Faik Efendi yed-i zaptına geçirip [işgal edip] meyhane olarak istimal olunmak [kullanılmak] üzre şehrî [aylık] 200 kuruşa icar etmekte [kira ödemekte] olduğu istihbar olunmuş ve bu ise gayr-i caiz bulunmuş olduğundan [uygun olmadığından] tahakkuku halinde mezkur mağaza ve mektep Maarif İdaresi'ne teslim ettirilerek keyfiyetinin ebnası hususuna himem-i aliyyeleri derkar buyrulmak babında. 29 Rebiulahir 1311 / 28 Teşrinievvel 1309 [9 Kasım 1893]".

Bu soruşturmanın yavaş yürütülmesinden şikayet edildiğini 2.5 ay sonraki benzer bir vesikadan öğreniyoruz[85]. İlgili arşivde devam evrakı bulamadık. Neticeyi şimdilik bilemiyoruz[86].

Günümüzde caminin avlu kapısı üzerine konan kitabe Sultan Abdülaziz döneminde inşa edilen bir mektepten bahseder. Lakin kitabede Hüseyin Ağa Mektebi adı geçmez. Bu iki mektep arasında ilişki var mıydı, bunu şimdilik bilmiyoruz.

2.1.3. Molla Yakup Camisi

Mescidin banisi ve inşa tarihi hakkında bilgi sahibi değiliz. Yapı Değirmenlik ile Molla Yakup sokaklarının kavşağında, cami, tekke (Yakup Ağa Zaviyesi) ve hazireden oluşuyordu. Camiden bahseden en eski belge 1868[87], en geç belge ise 10 Mayıs 1922 tarihli[88].

1932 paftasında özel olarak işaretlenmemesi ilginç. Nitekim caminin tarihi fotoğraflarına ulaşmak mümkün. Yapı 20. yüzyılın ilk yarısında, 1946'da yangın geçirerek yok olmuştur. Cami Çanakkale Vakıflar Müdürü Ali Ulvi Bey döneminde tarihi bir değeri olmadığına dair karara dayanılarak satılmıştır[89]. Söz konusu yapının yerinde bugün ticari yapılar bulunmaktadır; yapıdan geriye yalnızca sokak adı kalmıştır.

2.1.4. Tabip Hasan Efendi Mescidi

Eski Çanakçılar, bugünkü Yalı Caddesi ile Ece Ayhan Meydanı'nın bulunduğu alanda konumlanmaktadır. Tarihi fotoğraflarda Saat Kulesi'nin hemen arkasında olduğu görülebilmektedir. Altında iki mağazası üzerine tahta minareli iki katlı ahşap mescidin[90] ilk defa ne zaman inşa edildiğini bilmiyoruz. Mescit 1836 yılında yanmıştı[91]. Fotoğraflarda görülen şekli Tabip Hasan Efendi tarafından inşa edilmiş halidir. Efendi'nin Kilitbahir Köyü'nde de bir cami vardır.

Yapıyı ilk defa 1912 öncesine ait fotoda görüyoruz. 1922 ve daha sonraki tarihli fotolarda minare görülmemektedir. Minaresinin tıpkı saat kulesinde olduğu gibi 1912 depreminden etkilenerek yıkıldığı, işgal yıllarının (1918-23) getirdiği tahribat ile tekrar yapılamadığı tahmin edilmektedir. Camiden kalanlar 1936 yılında satılmıştır[92].

Caminin yerinde şimdi ticarethaneler var. Caminin tam olarak ne zaman ortadan kalktığını şimdilik bilemiyoruz.

2.1.5. Naraburnu – Kaptan-ı Derya Cezayirli Hasan Paşa Camisi ve Dergâhı

Osmanlı'nın en meşhur denizcilerinden olan Kaptanıderya Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın (1713-1790) Nara Burnu'ndaki eseri bugün askeri bölge içerisinde kalmıştır. Cami ile ilgili en son tarihli vesika 2 Nisan 1918'e aittir[93]. Cami, dönemin Vakıflar İdaresi'nce 1928'de Tayyare Cemiyeti'ne satılmıştır[94].

---

[85] *BOA*, MF.MKT. Nr. 194/66.

[86] Bununla birlikte Hacı Faik Bey'in ismi beş yıl sonra Çanakkale'deki üç caminin 2.400 liralık menkulünün zimmete geçirilmesi iddiasında da geçecek. Orada ismi söz konusu camilerin mütevellisi olarak gözükmesinden hareketle soruşturmanın Faik Bey lehine neticelendiği sonucuna varabilir miyiz!? *BOA*, BEO. Nr. 1116/83689; BEO. Nr. 1281/96052; BEO. Nr. 1446/108389.

[87] *BOA(V),* EV. MH. Nr. 1370/229.

[88] *VGMA,* Defter/Sıra Nr: 144/3780.

[89] Atabay, *Çanakkale*, s. 51.

[90] *BOA(V),* EV.MKT. Nr. 203/230.

[91] *BOA,* HAT. Nr. 1341/52426. Cümle aynen şöyle: Çanakçılar başında olan mescid-i şerif.

[92] Çanakkale ve Maraş›ta bulunan bazı cami ve mescidin satılması, https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/SatinAlinanGoruntule.aspx?T=1580889&H=0BCAC29E001CFC573BBF69F265F7C55BD9D4A8525B9B64AE7F7C6ADF5BB2FB61, (27.04.2026).

[93] *VGMA*, Defter/sıra Nr: 144/1088.

[94] Atabay, *Çanakkale*, s. 43.

2.2 YERİ TESPİT EDİLEMEYEN CAMİLER

2.2.1. Yeni Camisi

Banisi, bina tarihi, yeri ve akibeti hakkında nerede ise hiç bilgimizin olmadığı, en bilinmez camimizdir. Evliya Çelebi'nin bahsettiği 1055/1645 tarihli Yeni Cami bu olabilir[95]. Çelebi *şöyle diyor: "... yine çarsu içinde Yeni Cami'nin kapusu üzre tarihi budur: Secdegahı müslimin {mü'minin} oldu tamam sene 1055".*

Yörükler Ağası Hüseyin Ağa'nın, inşa ettiği mescidi için tanzim ettirdiği 14 Temmuz 1723 (10 Şevval 1135) tarihli vakfiyede, vakıf gayrimenkulleri sayılırken verilen adres tarifinde ismi geçiyor[96]: *"Ve yine Cami-i Cedid kurbünde .... iki kıta çulha dükkânı".*

Arşivde cami ile ilgili en eski belge, 1757 tarihli ve vaiz Şeyh Sabit Efendi'nin vefatı ile yerine yapılan tayinden bahsediyor[97]. 1875, 1876 ve 1883 tarihli belgeler de hitabet cihetine yapılan tayinleri ihtiva ediyor[98]. Arşivde bahsi geçen son tarih 1883. Muhtemelen Cumhuriyet dönemine ulaşmadığı anlaşılmaktadır.

Caminin yerinin "Kale-i Sultaniye" olarak ifade edilmesi, kale çevresinde bir yerlerde olduğuna işaret eder. Vesikalarda caminin bir de vakfının[99] olduğu ifade edilmişse de buna da henüz ulaşılamamıştır.

2.2.2. Giridî Hacı Ahmed Ağa Mescidi

Caminin banisi Giritli Hacı Ahmet Ağa'nın hayatı hakkında bilgimiz bulunmamaktadır. Mescidini de ne zaman yaptığı henüz tespit edilmemiştir. Mescitten bahseden en eski tarihli belge Mayıs 1843 tarihlidir[100]. Son belgenin tarihi ise 23 Kasım 1908'dir[101]. Yapı tüm arşiv belgelerinde 'mescit' olarak geçmektedir[102]. Bu durum, yapının küçük bir ibadet yeri olduğunu göstermektedir.

Mescidin Cami-i Atik Mahallesi'nde bulunduğunun belirtilmesi, yapının Fatih Camii'ne yakın bir konumda yer almış olabileceğini düşündürmektedir[103]. Mescidin ayrıca bir vakfı bulunduğu[104], anlaşılmakla birlikte, bu vakfiyeye henüz ulaşılamamıştır. 1932 haritasında herhangi bir işaretleme yoktur. Mescidin Cumhuriyet'ten önce ortadan kalkığı anlaşılıyor.

2.2.3. Hacı Yusuf Ağa Mescidi

Caminin banisi Hacı Yusuf Ağa'nın hayatı ve mescidini ilk defa ne zaman yaptığı henüz tespit edilememiştir. Mescit ile ilgili en eski tarihli belge 1832 tarihi[105]. Son belgenin tarihi 4 Temmuz 1909[106]. Vakfın camiye gelir için Yalı Çarşısı'nda 3 dükkânı olduğu ifade edilmiş[107]. 1932 haritasında herhangi bir işaretleme yok. "Kale-i Sultaniye varoşunda" olduğu ifade edildiğine göre[108] Kale'nin biraz uzağında belki de Arslanca Camii civarında inşa edilmiş olması muhtemeledir. Caminin cumhuriyet dönemini göremeden ortadan kalktığını söylemek mümkün.

2.2.4. Derviş Mehmet Paşa Camisi, Medresesi ve Tekkesi

Cami ve medrese Sadrazam Burdurlu Derviş Mehmet Paşa'nın sadareti döneminde (1820-2) yaptırılmıştır. Tekkesi de cami içinde faaliyete geçmiştir. Cami de cuma ve pazartesi gecelerinde hatm-i hace okunacak, meşihat günlük 80 akçe vazife ile Şeyh İsmail Efendi'ye tevcih edilecektir[109].

---

[95] *Evliya Çelebi Seyahatnamesi,* 162.

[96] *VGMA*, Defter/Sayfa/Sıra Nr: 734/294/148.

[97] *BOA,* C.MF. Nr. 154/7688.

[98] *BOA(V),* EV.MKT.CHT. Nr. 67/33; 35; 37; *BOA(V),* EV.MKT.CHT. Nr. 154/6; *BOA(V),* EV.MKT.CHT. Nr. 168/428; *BOA(V),* EHMM. Nr.669/69; *VGMA,* Defter/Sıra Nr: 144/251.

[99] Mesela *BOA(V),* EHMM. Nr. 669/69.

[100] *VGMA,* Defter 144/1069.

[101] *VGMA,* Defter Nr. 1849/133.

[102] Mesela, *BOA(V),* EV.MH. Nr. 172/302; *BOA(V),* EV.MH. Nr.170/71; *BOA(V),* EV. MKT.CHT. Nr. 437/205; *VGMA,* Defter nr: 291/30; 32; *VGMA,* Defter Nr. 899/28.

[103] Mesela *BOA(V),* EV.MH. Nr.96/198.

[104] *BOA(V),* EV.THR. Nr. 9/286.

[105] *BOA(V),* EV.ZMT. Nr. 10/119.

[106] *BOA(V),* EV.MKT.EVM. Nr. 27/102.

[107] *OA(V),* EV.KSD. Nr. 5/208; *BOA(V),* EV.BKB. Nr. 200/100.

[108] *BOA(V),* EV.BKB. Nr. 11/174; *BOA(V),* EV.MH. Nr. 155/382; *BOA(V),* EV.MH. Nr. 155/124

[109] *BOA,* C. EV. Nr. 165/8215.

Camiden bahseden ilk belgenin tarihi 1820 tarihli[110]. Medrese de aynı tarihte faaliyete geçmiş olmalı. Ancak açıkça ismi ilk defa Aralık 1832 tarihli beratta geçiyor[111].

Hangi tarikata mensup olduğu belirtilmeyen tekkenin meşihatı 1887 yılında Selim Efendi'de idi. Onun vefatı ile meşihat 9 Mart 1887'de büyük oğlu Ali Haydar Efendi'ye tevcih edilmiştir[112].

Yerini ve akıbetini tespit edemediğimiz bu camiden bahseden son belge 15 Ağustos 1906 tarihini taşıyor[113]. Cami Cumhuriyet dönemini görememiş olmalı.

Değerlendirme ve Sonuç

Bir Türk şehri olan Çanakkale'de, 6 asra yakın tarihi içinde pek çok İslam dini yapısı inşa edilmiştir. Bunların bir kısmı günümüze gelememiştir.

Çanakkale'de Osmanlı dönemi mescitlerini/camilerini ve bunların müştemilatını konu edinen bu çalışma iki ana başlıktan oluşmuştur: Günümüze ulaşan ve ulaşamayan camiler.

İlk bölümde 7 mescit/cami incelenmiştir. İkinci bölüm ise iki kısma ayrılır. İlki bugüne ulaşmasa da yeri bir şekilde 1932 tarihli şehir planı ile bir takım görsel materyallerden tespit edilebilenlerdir. Bunlar da 5'i bulmaktadır. Arşiv malzemelerinden varlığını bildiğimiz 4 yapı da yeri tespit edilemeyen mescitler/camiler başlığına alınmıştır. Sonuç olarak makalede toplam 16 yapı tanıtılmış oldu.

Çanakkale merkezindeki İslam dini yapısı mabetlere dönük yapılan akademik ve popüler yayın taraması sırasında bu sahada büyük bir ilgisizlik olduğu tespit edildi. Elinizdeki çalışmanın varlık sebebi de bu açığı bir şekilde tamamlama çabasıdır. İstanbul'daki Devlet Arşivleri Başkanlığı ile Ankara'daki Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi bu çalışmanın başlangıç noktasıdır. Yapılan taramadan bugüne ulaşan/ulaşmayan toplam 16 mescit/cami tespit edilmiştir. Bunların yedisi günümüze ulaşabilmiş iken dokuzu tarihe karışmıştır.

Günümüze ulaşan yapılar ile ilgili arşiv merkezli en geniş, günümüze ulaşmayan mescit ve camilerin tespiti açısından ise sahasında ilk olan bu çalışmanın yeni ve daha kapsamlı çalışmalara katkı sunması bu yazarın ilk temennisidir. Günümüze ulaşmayan yapılar hakkında, bu yapıların bir şekilde şehrin gündemine taşıması, gerekli kamuoyu oluşturtuktan sonra da artık kaybolmuş bu yapıların yeniden ihyaları bu makalenin yazarının en büyük temennisidir.

[110] *BOA,* C. EV. Nr. 165/8215.

[111] *BOA,* C. EV. Nr. 41/2041.

[112] *VGMA,* Defter/Sıra Nr: 144/498.

[113] *BOA (V),* EV.MKT.CHT. Nr. 653/100.

KAYNAKÇA

1.Arşiv Belgeleri

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi: BOA

A.AMD. Nr. 55/42;

A.MKT. Nr. 220/91; A.MKT. Nr. 212/54; A.MKT.MHM. Nr. 430/80.

A.MKT. MHM. Nr. 59/73; A.MKT. MHM. Nr. 171/55; A.MKT. MHM. Nr. 173/10.

AE. SOSM. III. Nr. 13/817. AE. SAMD. III. Nr. 152/14939.

BEO. Nr. 1116/83689; Nr. 1281/96052; Nr. 1446/108389; Nr. 1632/122329;

C. EV. Nr. 41/2041; C. EV. Nr. 165/8215; C. EV. Nr. 211/10549; Nr. 487/24639; Nr. 558/28196.,

C.MF. Nr. 154/7688.

HAT. Nr. 1341/52426; HAT. Nr. 1573/10; Nr. 1580/63.

DH.İD. 33/4.

EV.d. 20009.

İ. EV. Nr. 27/27;

İ. DH. Nr. 112/5679; İ. DH. Nr. 291/18329; Nr. 309/19657; İ. DH. Nr. 585/40706.

MF.MKT. Nr. 186/59; MF.MKT. Nr. 194/66.

ŞD. Nr. 153/29; Nr. 195/70

Y.MTV. Nr. 133/34

Y. PRK. UM. Nr: 20/106.

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde Yer Alan Osmanlı Arşivi: BOA(V)

EV.BKB. Nr. 11/174; EV.BKB. Nr. 200/100; EV. BRT. Nr. 235/195.

EHMM. Nr.669/69;

EV.MH. Nr. 96/198; EV.MH. Nr. 155/124; EV.MH. Nr. 155/382; EV.MH. Nr. 170/71; EV.MH. Nr. 172/302; EV. MH. Nr. 173/84; EV. MH. Nr. 1340/225, 227, 229.

EV. MH. TIK. Nr. 69/7; EV. MH.TIK. Nr. 92/28; 127.

EV. MKT. Nr. 203/230.*BOA(V),* EV. MKT. Nr. 1733/132; 1835/150; EV. MKT. Nr. 2841/74; EV.MKT. Nr. 3413/60.

EV.MKT.CHT. Nr. 67/33, 35, 37; EV.MKT.CHT. Nr. 154/6; EV.MKT.CHT. Nr. 168/428; EV. MKT.CHT. Nr. 437/205; EV.MKT.CHT. Nr. 653/100.

EV. EMH. Nr. 83/48.

EV.MKT.EVM. Nr. 27/102.

EV.KSD. Nr. 5/208;

EV.THR. Nr. 9/286.

EV.ZMT. Nr. 10/119; EV. ZMT. Nr. 30/162.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi: VGMA

Defter Nr: 291/30; 32; Defter Nr. 899/28; Defter Nr. 1849/133; Defter Nr: 2518/4.

Defter/Sayfa Nr: 904/71; Defter/Sayfa Nr: 1267/66; Defter/Sayfa Nr: 1328/27; Defter/Sayfa Nr: 2049/112;

Defter/Sayfa/Sıra Nr: 585/63/69; Defter/Sayfa/Sıra Nr: 734/294/148.

Defter/Sıra Nr: 144/251; Defter/Sıra Nr: 144/498; Defter Nr. 144/1069; Defter/Sıra Nr: 144/1088; Defter/Sıra Nr: 144/1329; Defter/Sıra Nr: 144/3780.

2. Kitaplar – Makaleler - Tezler

166 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530), Hüdavendigar, Biga, Karesi, Saruhan, Aydın, Menteşe, Teke ve Alaiye Livaları, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dairesi Yayınları, Ankara 1995.

ATABAY, Mithat, *Çanakkale Tarih ve Kültür Vakfı,* Paradigma Yayınları Çanakkale 2021.

ARBAŞ, Hamit, "Çanakkale Yalı Camii Haziresi Mezar Taşları", *Sanat Tarihi Dergisi* 12/12 (Şubat 2003), 1-23.

AYVERDİ, Ekrem Hakkı, *Fatih Devri Mimarisi,* Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1953.

BEYDİLLİ, Kemal, "İsmail Paşa, Hafız", *DİA,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, 23/116-7.

ÇELİK, Şenol , "Evliya Çelebi'nin, Sultan IV. Mehmed İle Birlikte Katıldığı Bursa ve Çanakkale Boğazı Gezisi", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15/28 (2012), 139-197.

DARKOT, Besim, "Çanakkale", *İslam Ansiklopedisi,* Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1978, 3/338.

DÜNDAR, Mesut, "Çanakkale'de Geç Osmanlı Dönemi Camileri", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi* 15/23 (Ekim 2017), 61-92.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.

KINCAL, Nülüfer, *Çanakkale İlindeki Osmanlı Dönemi Camilerinin Restorasyon Öncesi ve Restorasyon Sonrası Özelliklerinin İncelenmesi*, Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Sanat Kuramı ve Eleştiri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2020.

KORKMAZ, Şerif, "Çanakkale'de Yangınlar (1836–1866)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi,* C: XXIX, 2010, 58-59.

KORKMAZ, Şerif, "Tanzimat Sonrası Çanakkale'nin İdarî ve Nüfus Yapısı", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı* 3/3 (Nisan 2005), 108-136.

KOYUNCU, Aşkın "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi*, 12/16 (Ocak 2014) 35-87.

MEHMED SÜREYYA, *Sicill-i Osmanî*, (haz. Nuri Akbayar, eski yazıdan aktaran: Seyit Ali Kahraman), Tarih Vakfı Yurt Yayınları – Kültür Bakanlığı İstanbul 1996.

ÖZVAR, Erol, "Voyvoda", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, 43/129-131.

POLAT, Yavuz, *Çanakkale ve İlçelerindeki Osmanlı Dönemi Cami Mimarisi,* Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2002.

SABAH, İsmail, "Eceabat İlçesindeki Tarihi Cami Kitabeleri ve Hazirelerde Mevcut Osmanlı Mezar Taşlarına Dair Bazı Tespitler", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı* 23/36 (Haziran 2024), 111-112.

SARAÇ, Alattin, "Çanakkale'de Görev Yapan Boğaz Muhafızları", *Deniz Kuvvetleri Dergisi,* Mart 1997, 568.

SAMÎ, Şemseddin, *Kamusu'l-A'lâm, Tarih ve Coğrafya Lügati,* İstanbul: 1314.

ŞAKİROĞLU, H. Mahmut, "Cezâyir-i Bahr-i Sefîd", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, 7/500-1.

TUNCEL, Metin, "Çanakkale", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, 8/197-9.

YAZICI, Gülgün, "Çanakkale'de Manzum Kitabeler", *Çanakkale Merkezi Değerleri Sempozyumu* (Çanakka-

le: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları, ty) 647-8 (25-26 Ağustos 2008).

3. Dijital Kaynaklar

Çimenlik Kalesi ve Deniz Müzesi Açıldı, Erişim tarihi: 27.04.2026, https://www.canakkalebarosu.org.tr/Detay/cimenlik-kalesi-ve-deniz-muzesi-acildi-40809.

ÖNCÜ, Ayhan, Restorasyonu 3 Yılda Tamamlanan Fatih Camii İbadete Açıldı, Erişim tarihi: 27.04.2026, https://www.canakkaletravel.com/haber/restorasyonu-3-yilda-tamamlanan-fatih-camii-ibadete-acildi.html.

KALFA, M. Şehabettin, 19. Yüzyılda Çanakkale'de Yerleşim Kentleşme ve Mahalleler, Erişim tarihi: 27.04.2026,

http://egitimsunulari.blogspot.com/2009/05/19-yuzylda-canakkale-yerlesim-kentlesme.html,

Yalı Cami, Erişim tarihi: 27.04.2026, https://www.canakkaleharbi.com/2019/08/26/yali-camii/,

Çanakkale ve Maraş›ta bulunan bazı cami ve mescidin satılması, Erişim tarihi: 27.04.2026, https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/SatinAlinanGoruntule.aspx?T=1580889&H=0BCAC29E-001CFC573BBF69F265F7C55BD9D4A8525B9B64AE7F7C6ADF5BB2FB61.